

॥ श्रीः ॥

ॐ हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला ॐ

२३८

॥ श्रीः ॥

काव्यप्रकाश-रहस्यम्

लेखः—

श्री पं० देवदत्तशास्त्री विद्यानिधिः

चौखम्बा संस्कृत प्रीतिरिजि आफिस, बनारस

मूल्यं १)

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

॥ श्रीः ॥

२३ जुलाई, मंत्रालय

❧ हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला ❧

२३८

॥ श्रीः ॥

काव्यप्रकाश-रहस्यम्

रचयिता-

अम्बालास्थ-दी० कृ० कि० स० ध० संस्कृतकालेजाध्यापकः

श्री प० देवदत्तशास्त्री विद्यानिधिः ।

चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज, बनारस-१

वि० संवत् २०१०]

[ई० १९५३]

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज आफिस,
पो० बाक्स नं० ८, बनारस

पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः ।

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

P. O. Box 8, Banaras.

1953

मुद्रकः—

विद्याविलास प्रेस,
बनारस-१

द्वित्राः शब्दाः

अयि साहित्यशास्त्ररसिकाः परीक्षार्थिनो विद्यार्थिनः । को न वेत्ति साहित्यशास्त्रमाहात्म्यम् । यस्मादहते पुरुषः पुच्छविषाणहीनः पशुरस्ति । यथा पशुर्व्यवहारेऽविदग्धोऽर्थाद् यथाव्यवहर्तव्यमस्ति न तथा व्यवहर्तुमर्हति तथैव साहित्यशास्त्रानभिज्ञः पुरुषो भवति । कामं सक्रियानपि छन्दोव्याकरणादिज्ञानवान् भवेत्तथापि साहित्यशास्त्रज्ञो यथा ललितललितानि पदानि प्रयुज्य परं वशंवदं कर्तुमलं न तथा स परं वशंवदं कर्तुमलम् । उदाहरणे यदि 'तव तातचरणाः समायाताः' इत्यस्य स्थाने तव मातुः पतिः (खसम इति भाषा) समायात इति प्रयुज्येत तर्हि दण्डादण्डि मुष्टीमुष्टि वा नूनं भवेत् । किं व्याकरणादिदृष्ट्या तत्र दोषोऽस्ति ? नास्ति तत्र व्याकरणादिदृष्ट्या कश्चनपि दोषः । एतावदेव न तदनभिज्ञस्य जगदम्बाया अपि कलङ्कशङ्कायां नास्ति संशयः । 'भूतयेऽस्तु भवानीशः' इत्यादितः स्पष्टमिदमतः 'साहित्य-सङ्गीतकलाविहीनः' इत्यादि सम्यगेवोक्तं केनापि कवितल्लजेन । अस्तु साहित्यशास्त्रस्य ग्रन्थेषु काव्यप्रकाशः प्रकाशतेतरामिति नाविदितं साहित्यसदनजुषां विपश्चिताम् । एष ग्रन्थः सर्वग्रन्थानां तत्तत्परीक्षासु

निर्धारितोऽस्ति । समयवशादद्यत्वे बुद्धीनां हासो जातो गम्भीरतरश्चायं
 ग्रन्थः रहस्याभ्यासमन्तरेण छात्राणां न सम्यग्बुद्धिमधिरोहति । चौखम्बा-
 संस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षैश्चाहं काव्यप्रकाश-रहस्य(प्रश्नोत्तरी)निर्माणे
 प्रेरितः । तन्मया समयगतिमवलोक्य वामनाचार्यादिटीका मवलम्ब्य रह-
 स्यमिदं व्यलेखि । मन्येऽनेन परीक्षार्थिनां विद्यार्थिनां महानुपकारो
 भविष्यति । या अत्रानवधानतया त्रुटयो भविष्यन्ति ताः क्षमिष्यन्ते
 गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसः ।

विदुषामनुचरः—

देवदत्तः

काव्यप्रकाश-रहस्यम्

महेश्वरं नमस्कृत्य साम्बविघ्नेश्वरं तथा ।

परमेशं गुरुं वन्दे काव्यविद्याविशारदम् ॥

अथ प्रथमोल्लासः

प्रश्नः—काव्यस्य किं प्रयोजनम् ?

उत्तरम्—प्रवृत्तिम्प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणं भवतीत्यतः काव्यप्रयोजनमाह—

काव्यं कालिदासादीनामिव यशसे भवति । धावकादीनामिव धनप्राप्तये भवति । धावकनामा कविः रत्नावलीनाम्नीं नाटिकां विरच्य श्रीहर्षाद् बहुधनं लब्धवानिति प्रसिद्धिः । राज्ञि मन्त्रिणि गुरौ मुन्यादौ च कथं व्यवहर्तव्यमित्यस्य ज्ञानमपि काव्याद् भवति । अमङ्गलनिवृत्तिरपि काव्याद् भवति । पुरा हि मयूरनामा कविः कुष्ठरोगाक्रान्तः सूर्यशतकेन सूर्यं तुष्टाव तेन तुष्टः सूर्यस्तस्मै रमणीयां तनुं ददाविति किंवदन्ती । सद्यः परनिवृत्तिरपि काव्यप्रयोजनमर्थात् सद्यः काव्यश्रवणानन्तरमेव परस्य उत्कृष्टस्य ब्रह्मानन्दसहोदरस्य रसास्वादनसमुद्भूतस्य स्वविषयातिरिक्तज्ञेयान्तरसंसर्गशून्यस्य आनन्दस्य निवृत्तिः निष्पत्तिः । कान्तासदृशोपदेशदानञ्च काव्यप्रयोजनम् । अयं भावः—त्रिविधः शब्दो भवति प्रभुसम्मितः, सुहृत्सम्मितः, कान्तासम्मितश्च । यथा राजा इष्टसाधनेऽनिष्टसाधने निष्फले च कर्मणि प्रवर्तयति तथैव वेदादिशास्त्रमपि ज्योतिष्टोमादाविष्टसाधने श्येनयागादावनिष्टसाधनेऽकरणप्रयुक्तप्रत्यवायपरिहारतिरिक्तफलरहिते सन्ध्यावन्दनादौ च प्रवर्तयति । पुराणोतिहासादयश्च सुहृत्सदृशाः सन्ति । यथा सुहृदेवं कृते एवं भवतीति वस्तुतत्त्वं बोधयति तथैव पुराणोतिहासादिरपि । कान्तासदृशं काव्यमस्ति । यथा कान्ता गुर्वायधोनमपि कान्तं निजचातुर्येण स्वानुगं विधायोषदिशति तथैव काव्यमपि नीतिशास्त्रपराङ्मुखान् राजकुमारादीन् ललितपदकदम्बोपदर्शितशृङ्गारादिरसेन स्वानुगं विधाय रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न रावणादिवदित्यायुपदिशति ।

प्रश्नः—काव्यस्य कारणातामभिधाय शक्त्यादीनां कारणता तृणारणि-
मणिन्यायेन दण्डचक्रचीवरन्यायेन वेति प्रतिपादयत ।

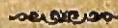
उत्तरं—काव्यस्य शक्त्यादीनि त्रीणि कारणानि सन्ति । शक्तिः कवित्वबीज-
रूपा, यामन्तरा काव्यं न प्रसरति प्रसृतं वा हास्यास्पदं स्यात् । लोकशास्त्रकाव्याद्य-
वेक्षणम् लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य लोकवृत्तस्य छन्दोव्याकरणादीनां शास्त्राणां
महाकविसम्बन्धिनां काव्यानाम् अवेक्षणम् पर्यालोचनम् । तस्मात् निगुणता =
चातुर्यम् काव्यज्ञस्य पुरुषस्य शिक्षया अभ्यासः मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिः । एते त्रयो मिलिता
हेतवः सन्ति । एतेषां कारणत्वं दण्डचक्रचीवरन्यायेन यथा घटम्प्रति दण्डस्य
चक्रस्य चीवरस्य च मिलितस्य न तु स्वतन्त्रस्य दण्डादेरेवमेव शक्त्यादित्रयं
मिलितं हेतुर्न तु स्वतन्त्रं कारणम् । यथा तृणान्वहितोत्तरजायमानवहिम्प्रति तृणं
स्वतन्त्रं कारणमरण्यव्यवहितोत्तरजायमानवहिम्प्रति अरणिः स्वतन्त्रं कारणमेवं
काव्यम्प्रति शक्त्यादिकं न स्वतन्त्रं कारणमत एव मम्मटपादैः 'इति हेतुस्तदुद्भवे'
इत्यत्र हेतुरित्येकवचनमुपात्तम् ।

प्रश्नः—काव्यस्य किं लक्षणम् ? काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयोर्व्या-
शक्तं प्रत्येकपर्याप्तं वा ?

उत्तरं—शब्दार्थौ काव्यमुच्येते, यतो ह्यास्वादव्यञ्जकतोभयोर्वर्तते । काव्यं
पठितं श्रुतं गीतं रचितम्, काव्यं बुद्धमित्युभयविधव्यवहारदर्शनात् । ननु काव्यपद-
प्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयोर्व्याशक्तं प्रत्येकपर्याप्तं वा ! आद्ये एको न द्वाविति वत् श्लोक-
वाक्यं न काव्यमिति व्यवहारापत्तिः । द्वितीये एकस्मिन् पदे काव्यद्वयव्यवहारापत्तिः ।
तस्माद् रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यमित्येव युक्तमिति चेन्न आस्वादव्यञ्जकताया
उभयत्रापि समानत्वात् । काव्यं पठितं काव्यं श्रुतं काव्यं बुद्धमित्युभयविधव्यवहारदर्श-
नाच्च । अतः काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं व्यासज्यवृत्तिः । न च तथात्वे केवले शब्देऽर्थे वा
काव्यव्यवहारानापत्तिरिति वाच्यम्, 'समुदाये प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते'
इत्याश्रयणात् । भवति हि तैलं भुक्तं घृतं भुक्तमित्यादिषु समुदाये प्रवृत्तानां तैला-
दीनामवयवेषु वृत्तिः । अदोषौ = दोषरहितौ, निःशेषेत्यादावुक्तमत्वप्रयोजकोपाधेरे-
वोदाहरणान्न विरोधः । प्रविरलविषयता निर्विषयता वा काव्यस्य न भवितुमर्हति
पदमात्रस्यापि तथा सम्भवेन निर्विषयताया अभावात् । वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति
नवीनोक्तं तु न युक्तं रसाभासात्मके काव्ये वस्त्वलङ्कारप्रधानेषु काव्येषु चाव्याप्तेः ।

न चेशपत्तिर्महाकविसम्प्रदायभङ्गप्रसङ्गात् । महाकविभिर्जलप्रवाहवेगादीनि कपि-
बालचरितानि च वर्णितानि । तेषु नूनं लक्षणस्याव्याप्तिः । यदि तु तत्रापि कश्चिद्
रसस्पर्शोऽस्तीत्युच्यते हन्त तर्हि ईदृशो रसस्पर्शस्तु गौश्चलति पश्य मृगो धाव-
तीत्यादावप्यस्तीति तेषामपि काव्यत्वापत्तिः । दोषत्वं नाम उद्देश्यप्रतीतिप्रतिबन्ध-
कत्वम् । तच्च तत्तद्व्यङ्ग्यवाच्यवैचित्र्यप्रतीतिविरहविशिष्टदोषस्य तद्भानस्य चातो
विशिष्टाभावासंभवात् न्यङ्कार इत्यादौ न दोषः । सगुणौ = गुणामिव्यञ्जकौ यद्यपि
'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः' इति रीत्या माधुर्यौजःप्रसादाख्या गुणा रसनिष्ठाः सन्ति
तथापि सगुणावितिपदेन गुणामिव्यञ्जकाविति विवक्षितम् । अत एवाष्टमोऽङ्कासे
'गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता' इति गदितम् । अनलङ्कृतीत्यत्र नञोऽ-
ल्पार्थकत्वात् सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचिदस्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थौ काव्यम् । ननु
अस्फुटालङ्कारस्य उदाहृते 'यः कौमारहरः' इत्यादिपद्ये विभावनाविशेषोक्ती अलङ्कारौ
स्फुटौ वरोपकरणादीनामनुपभुक्तत्वरूपकारणस्याभावेऽपि उत्कण्ठारूपस्य कार्यस्य
सत्त्वात् । उपभुक्तत्वस्य कारणसत्त्वेऽपि तत्कार्यस्यानुत्कण्ठारूपस्याभावाच्चेति चेन्न
आर्थिकस्याभावकथनस्य सत्त्वेऽपि अभाववाचकनञादिपदेन तदकथनात् । विप्रल-
म्भशङ्कारस्य स्फुटत्वाद् रसवदलङ्कारस्तु न शङ्कनीयः, रसस्यात्र प्रधानत्वात् । अतः
'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणानलङ्कृती पुनः कापि' इदमेव काव्यलक्षणं समी-
चीनमिति सिद्धम् ।

इति प्रथमोऽङ्कासः ।

अथ द्वितीयोऽङ्कासः

प्रश्नः—कतिविधाः शब्दाः ? कतिविधाश्चार्थाः ? किञ्च तेषां शब्दानां
स्वरूपम् ?

उत्तरं—त्रिविधः शब्दोऽस्ति वाचको लाक्षणिको व्यञ्जकश्च । त्रिविधाश्चार्थाः
सन्ति वाच्यः, लक्ष्य व्यङ्ग्यश्च । साक्षात् सङ्केतितमर्थं यो वक्ति स वाचकः । साक्षात्
सङ्केतस्तु 'अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्यः' अथवा 'इदं पदमिममर्थं बोधयतु' इत्येवं
बोधकतारूपः । यथा गङ्गापदस्य भगीरथरथखातावच्छिन्नजलप्रवाहे साक्षात् सङ्के-
तोऽस्ति तद्बोधनात् गङ्गाशब्दो वाचकः । लक्षणाश्रयः शब्दो लाक्षणिक उच्यते ।

यथा गङ्गापदेन लक्षणावृत्त्या यदा गङ्गातीरस्य बोधस्तदा गङ्गाशब्दो लाक्षणिकः । व्यञ्जनावृत्तियुक्तः शब्दो व्यञ्जक उच्यते । यथा गतोऽस्तमर्क इत्यनेन जारगमनसमयादीनां बोधः । इत्यधोपाधिभेदाच्छब्दभेदः ।

प्रश्नः—अभिहितान्वयवादिनामन्विताभिधानवादिनाञ्च किं मतम् ?

उत्तरं—अभिहितानां स्वस्ववृत्त्या पदैरुपस्थितानामन्वय इति वादिनां भाट्टमीमांसकानामित्यर्थः । आका सायोग्यतासन्निधिवशात् = यत्पदं विना यत् पदं शाब्दबोधं जनयितुं नालं तत्पदेन तस्याकाङ्क्षा भवति, एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यता, पदानामविलम्बेनोच्चारणं सन्निधिः एतादृशात् पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बुभुत्सिते तात्पर्याख्यवृत्तिप्रतिपाद्यो वाच्यार्थविलक्षणशरीरोऽपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम् । अयं भावः—घटं करोतीत्यत्र घटवृत्तिकर्मत्वानुकूला कृतिरित्यर्थः प्रतीयते तत्र घटशब्दस्य घटोऽर्थः अम्प्रत्ययस्य च कर्मता वृत्तिता तु न कस्याप्यर्थोऽतोऽपदार्थोऽपि वृत्तिता तात्पर्यवशात्तत्र भासते । पदानि अन्वितानि भूत्वा विशिष्टमर्थं बोधयन्तीति यो वदति सोऽन्विताभिधानवादीत्युच्यते । 'देवदत्त गामानये'ति उत्तमवृद्धप्रयोगात् सास्नादिमतीं व्यक्तिं मध्यमवृद्ध आनयति तच्चेष्टया तस्य वाक्यस्य तदर्थबोधकतामनुमायानन्तरं 'गां नयाश्चमानये' इति प्रयोगे गवापसरणमश्वाहरणञ्च दृष्ट्वाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियापदार्थान्विते कारके कारकपदस्य, कारकपदार्थान्वितक्रियायाञ्च क्रियापदस्य शक्तिं बालो निश्चिनोति । अतः प्रयोगकाले तस्य प्रथमतोऽन्वितबुद्धिर्जायते । तेनाभिधेयैवान्वयबोधोपपत्तौ किं तात्पर्याख्यवृत्तिस्वीकारेण । अतः परस्परान्विताः पदार्था एव वाक्यार्थो न तु पदार्थानां सम्बन्धो वाक्यार्थ इत्यन्विताभिधानवादिनो गुरोर्मतम् ।

प्रश्नः—'सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते' इति व्याख्यायेताम् ।

उत्तरं—शब्द एव व्यञ्जको नास्ति प्रत्युत वाच्यार्थः, लक्ष्यार्थः, व्यञ्ज्यार्थश्चापि प्रायेण व्यञ्जका भवन्तीति कारिकार्थः । वक्त्रादिसम्बन्धाभावेऽर्थान्तरव्यञ्जकता न भवितुमर्हति तस्मात् 'प्रायशः' इत्युक्तम् । अथवा प्रधानस्य रसादेरव्यञ्जकत्वमिति 'प्रायशः' इत्युक्तम् । अपिशब्दः शब्दसमुच्चयार्थो व्यञ्जकतादशायामपि वाचकत्वाय विधातसूचनाय वा । कामिनीरूपवतृसम्बन्धात् वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्वं उदाहरणम्—'मातर्दोषकरणमद्य खलु नास्तीति साधितं त्वया । तद् भण किं करणीयमेवमेव न वासरः स्यायो ॥' प्रतिपाद्यसम्बन्धात् लक्ष्यार्थस्य व्यञ्जकत्वे—'साधयन्ती सखि

सुभगम्' इत्याद्युदाहरणम् । व्यङ्ग्यार्थस्य व्यञ्जकत्वे 'पश्य निश्चलनिष्पन्दा' इत्याद्युदाहरणम् । पूर्वत्र स्वच्छन्दविहारार्थिनीति व्यज्यते, द्वितीये मतिप्रयं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यम् । तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् । तृतीये निष्पन्दत्वेनाश्वस्तत्वम् । तेन अनरहितत्वम् । अतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयाचित् कश्चित् प्रत्युच्यते । अथवा मिथ्या वदसि न त्वमत्रागतोऽभूरिति व्यज्यते ।

प्रश्नः—'सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा' इति व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—सङ्केतश्चतुर्षु गृह्यते जातौ गुणे क्रियायां द्रव्ये च । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति मतेनेदं व्याख्यानम् । पूर्वमीमांसकानुसारेण सर्वेषां शब्दानां जातिरेव सङ्केतविषयः । ननु घटं नय घटमानयेत्यादिव्यवहारे व्यक्तिरेवोपयोगिनी दृश्यते तत्कथं जात्यादिषु चतुर्षु सङ्केतोऽभ्युपगम्यते इति चेन्न, एकस्यां व्यक्तौ सङ्केत उत सर्वासु आद्ये व्यभिचारो यतो हि यस्यां व्यक्तौ सङ्केतोऽस्ति सैव शाब्दबोधविषयः स्यान्नान्या । शाब्दबोधमप्रति सङ्केतज्ञानस्य कारणत्वात् । भवति चान्यस्या अपि बोधोऽतो व्यभिचारः । अन्ये व्यक्तीनां बहुत्वादानन्त्यदोषः । किञ्च गोत्वजातिमान् शुक्लगुणवान् चलनक्रियावान् इत्यादिनामायमिति तात्पर्येण गौः शुक्ललक्ष्णो इत्यः, इत्यस्य व्यक्तिशक्तिवादे घटकलशयोरिव सहप्रयोगो न स्यात् । अतो व्यक्तेरुपाधौ सङ्केतः । उपाधिद्विविधोऽस्ति वस्तुधर्मः, वस्तुयदृच्छासन्निवेशितश्च । आद्यो द्विविधोऽस्ति सिद्धः साध्यश्च । सिद्धोऽपि द्विविधोऽस्ति व्यवहारयोग्यताप्रदो विशेषाधानहेतुश्च । व्यवहारयोग्यताप्रद एव जातिरित्युच्यते तां विना व्यवहाराभावात् । तथा चोक्तं वाक्यपदीये 'न हि गौः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौः गोत्वाभिसम्बन्धात् गौः' स्वरूपेण गौः गोव्यवहारविषयो नास्तीतरथा स्वरूपाविशेषात् धटोऽपि गौः स्यात् । नापि स्वरूपेणागौरिति व्यवहारविषयः । गवि गोत्वमेव गौरिति व्यवहारहेतुः । विशेषाधानहेतुर्गुणो भवति गवादिषु शुक्लादिर्विशेषतामादधाति । साध्यः क्रियेत्युच्यते सा चोपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्ता बोध्या । इत्यादिशब्दानामन्त्यबुद्धिनिर्प्राप्त्यं वर्णक्रमज्ञानशून्यं स्फोटरूपं वक्त्रा स्वेच्छया इत्यादिष्वर्थेषु यो विशेषणतया सन्निवेश्यते स यदृच्छाशब्दः । अयमेव संज्ञाशब्दो द्रव्यशब्द इति चोच्यते । परमाण्वादिशब्दा यद्यपि जातिप्रवृत्तिनिमित्तकाः सन्ति तथापि गुणमध्यपाठात् पारिभाषिकं गुणत्वं तेषां वैशेषिकादौ स्वीक्रियते । खड्गे दर्पणे तैलादौ च यथैकमेव मुखं भिन्न-

मिव प्रतीयते तथैव वस्तुतः एकरूपाणामपि गुणक्रियायदृच्छानामाश्रयमेवाद् मेद इव भवति न तु वस्तुतो मेदः । मीमांसकास्तु जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्वते । तथाहि—हिमे पयसि शङ्खे भिन्नः शुक्लो गुणस्तथापि शुक्लः शुक्ल इति व्यवहारन्निवपि तुल्य एव तत्कारणं शुक्लत्वम् । एवं गुडपाके तण्डुलपाके च पाकः पाक इति समाना प्रतीतिर्दृश्यते तत्र कारणं पाकत्वम् । इत्थमेव बालवृद्धशु-
कायुक्चारितेषु वित्यादिशब्देषु प्रतिक्षणं भिद्यमानेषु वित्याद्यर्थेषु वा वित्यत्वाद्यस्ति । तस्मात् समेषां शब्दानां जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । जातिविशिष्टेऽतद्व्यावृत्तिरूपेऽ-
पोहे वा शक्तिरिति तु प्रकृते नोपयुज्यते । उपाधेयस्य व्यङ्ग्यत्वसम्भवात् स वाद एव प्रकृतोपयोगो ।

प्रश्नः—लक्षणायाः किं लक्षणम् ?

उत्तरं—साक्षात् सङ्केतितार्थस्य बाधे सति साक्षात् सङ्केतितार्थेन युक्तः, प्रसिद्धेः प्रयोजनाद्वा यया वृत्त्या मुख्यायार्तिरिक्तोऽर्थो लक्ष्यते सा वृत्तिर्लक्षणा भण्यते । सा च शब्द आरोपितो व्यापारो न तु स्वाभाविकः । यथा कर्मणि कुशल इत्यत्र 'कुशान् लाति' इति व्युत्पत्त्या कुशप्राप्त्यर्थोऽवगम्यते तेन मुख्यायर्थाधः । अतो विवेचकत्वादौ प्रसिद्धेर्मुख्येनामुख्यश्चतुररूपोऽर्थो लक्ष्यते । गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गा-
पदस्य जलप्रवाहे शक्तिस्तत्र च घोषनिष्ठाधेयतानिरूपिताऽऽधारता न भवितुमर्हतीति मुख्यायर्थाधः । अतो गङ्गापदं स्वसामीप्यसम्बन्धसम्बन्धिनं तटं लक्षयति । प्रयोज-
नश्चात्र शीतपावनत्वादिव्यञ्जनम् ।

प्रश्नः—मण्डनमिश्रमत उपादानलक्षणायाः किमुदाहरणम् ? कथञ्च तन्निरासः ।

उत्तरं—मण्डनमिश्रमते गौरनुबन्ध्य इत्युपादानलक्षणाया उदाहरणमस्ति । तथाहि—मीमांसकराद्धान्ते पदानां जातौ शक्तिरस्ति । जातेश्चानुबन्धनं को नाम कर्तुमलमतो ज्ञात्या व्यक्तिर्लक्ष्यते । शब्दस्य तु न व्यक्तिबोधने सामर्थ्यम् 'विशेष्यं नाभिधा मच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेष्ये' इति न्यायात् । गोशब्दोऽभिधया गोत्व-
जातिं बोधयित्वा विरमति ततश्च व्यक्तिबोधने न व्याप्रियते । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति नियमात् । इति मण्डनमिश्रमतं तदसमीचीनमत्र प्रयो-
जनस्य रूढेश्चाभावात् । उक्तोदाहरणे तु व्यक्तेराज्ञेपादेव भानं 'येन विना यदनुपपन्नं तत्तेनाक्षिप्यते' इति सिद्धान्तात् । व्यक्तिमन्तरा जातिर्न स्थातुमर्हति । यथा क्रिय-

तामित्यत्र कर्ता पिण्डीमित्यत्र भक्षयेति चाक्षिप्यते तथैव गौरनुबन्ध्य इत्यत्राक्षोपा-
देव व्यक्तिमानं भविष्यतीति नेदमुपादानलक्षणाया उदाहरणम् ।

प्रश्नः—अनयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं तादस्थ्यमित्यादिव्या-
ख्यायताम्—अथवा शुद्धाया गौणीतः को भेद इत्यत्र मुकुलभट्टमतं प्रति-
पाद्य निराकुरुत ।

उत्तरं—सिद्धान्ते सादृश्यसम्बन्धवती लक्षणा गौणी, सादृश्येतरसम्बन्धवती
लक्षणा शुद्धा कथ्यते । मुकुलभट्टमते तु गौण्यां शक्यार्थलक्ष्यार्थयोः सादृश्याख्यस-
म्बन्धेनाभेदः शुद्धायां तु शक्यार्थलक्ष्यार्थयोर्भेदः प्रतीयते । भेदप्रतीतिरूपं 'ताद-
स्थ्यमेव शुद्धाया गौणीतो भेदकं' तूपचारामिश्रणमिति । तत्र, अनयोः शुद्धामे-
दयोर्लक्ष्यस्य तीरादेः लक्षकस्य गङ्गादेश्च भेदप्रतीतिरूपं तादस्थ्यं नास्ति तदादीनां
गङ्गात्वादिनोपस्थितत्वादेव प्रतिपादयितुमिष्टस्य शीतपावनत्वादेशानं भवितुमर्हति । यदि
गङ्गासम्बन्धमात्रस्यैव प्रतीतिस्तर्हि गङ्गायां घोष इति लाक्षणिकस्थलस्य गङ्गातटे
घोष इति मुख्यस्थजातु को भेदः स्यादिति ।

प्रश्नः—गौर्वाहीक इत्यत्र मतजातमुपपाद्य ग्रन्थकृतसम्मतं मतं प्रति-
पादयत ।

उत्तरं—गौर्वाहीक इत्यत्र मतप्रयं विद्यते । तथाहि—गोत्वसहचारिणो ये जा-
ज्यमान्यादयो गुणा लक्ष्यमाणाः सन्ति ते वाहीकार्याभिधाने प्रवृत्तिनिमित्ती भव-
न्ति । अर्थाद् गोशब्दस्य जाज्यमान्यादिषु गुणेषु लक्षणा, तैर्गोशब्दो वाहीकार्य-
मभिदधाति । अयं भावः—गोशब्दोऽभिधया सास्नादिमत्पिण्डं बोधयति । वाही-
कस्तु शास्त्रीयाचाराद् बहिर्भव इत्यर्थं बोधयति । अनयोरन्वयोऽनुपपन्नोऽतो गोशब्दो
जाज्यमान्यादिगुणान् लक्षयित्वा तानेव प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य वाहीकार्यमभिदधाति ।
तथा च जाज्यमान्यादिमदभिज्ञो वाहीक इति बोधो भवति । अन्ये तु गोत्वसह-
चारिगुणभेदेन वाहीकार्यगता गुणा एव लक्ष्यन्ते न तु वाहीकार्योऽभिधीयते ।
एतन्मते गोगतजाज्यसजातीयजाज्यवान् वाहीक इति बोधः । अपरे तु सजातीय-
जाज्यमान्यादिगुणाश्रयत्वेन वाहीकार्य एव लक्ष्यते । अस्मिन् मते जाज्यादिगुणवि-
शिष्टे लक्षणा । उक्तञ्च—

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥

मुख्यार्थस्य स्वीकारे प्रत्यक्षादिना विरोधे अभिधेयेन वाच्यार्थेन अविनाभूतं सम्बद्धं तस्य प्रतीतिः प्रतीतिकरणभूतो व्यापारो लक्षणेऽस्युच्यते । लक्ष्यमाणा ये जाज्यमान्यादिगुणास्तेर्योगात् सम्बन्धात् या वृत्तिर्गोशब्दस्य बाहीकार्थोपस्थापकता तस्या गौणतेष्टा गुणानामियमिति गौण्यन्वर्थिकेयं लक्षणा । अत्रान्तिममेव ग्रन्थकृ-
त्सम्मतं मतं यतो हि प्रथममते गोशब्दस्य बाहीके सङ्केताभावात् । शाब्दबोधम्प्रति च सङ्केतज्ञानस्य कारणत्वात् । द्वितीयमते द्वयोर्भिन्नत्वाद् गौर्बाहीक इति सामानाधि-
करण्यानुपपत्तिः ।

प्रश्नः—यस्य प्रतीतिमाधातुमित्यादि व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—यस्य शीतपावनत्वादेः प्रतीतिं जनयितुं लक्षणा आश्रीयते । लाक्षणि-
कशब्दमात्रगम्ये शीतपावनत्वादिरूपे तस्मिन् कले प्रयोजने व्यजनाया ऋतेऽन्यो
व्यापारो नास्ति । अभिधा तत्र न भवितुमर्हति गङ्गादिशब्दानां शीतत्वपावनत्वा-
दिषु सङ्केताभावात् । मुख्यार्थबाधः, मुख्यार्थयोगः, रुढिप्रयोजनान्यतरच्चैतत् त्रयं
लक्षणाया हेतुरस्ति । उक्तहेत्वभावाल्लक्षणापि न भवितुमर्हति ।

प्रश्नः—लक्ष्यं न मुख्यमित्यादिकारिका व्याख्येया ।

उत्तरं—लक्ष्यार्थस्तटो मुख्यो नास्ति नापि लक्ष्ये तटे कश्चन बाधोऽस्ति ।
नापि तटस्य शीतत्वपावनत्वादिना कश्चित् सम्बन्धोऽस्ति फलस्य प्रवाहसमवेतत्वात् ।
प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वे किञ्चित् प्रयोजनं नास्ति । नापि च गङ्गाशब्दः स्थूलन्ती
प्रच्युता भवन्ती गतिर्यस्यैवं भूतोऽस्ति । अर्थात् प्रयोजनप्रतिपादने गङ्गाशब्दोऽ-
समर्थो नास्ति । अभिधालक्षणे च न प्रयोजनं प्रतिपादयितुमलमतः प्रयोजनप्रतिप-
त्यर्थं व्यजनैवाश्रयणीया ।

प्रश्नः—‘एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षयकारिणी’ इति व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—किञ्च यदि प्रयोजनेऽपि लक्षणा स्यात्तर्ह्यनवस्थाप्रसङ्गः । प्रथमप्रयो-
जनस्य लक्ष्यत्वे प्रयोजनान्तरस्वीकारे तत्रापि प्रयोजनान्तरं तत्रापि प्रयोजना-
न्तरमित्येवं मूलक्षयकारिणी गङ्गायां घोष इत्यत्र तीरस्य या लक्ष्यत्वेन शीतत्व-
पावनत्वस्य च प्रयोजनत्वेन प्रतीतिस्तस्या अपि क्षयकारिणी नूनमनवस्था स्यात् ।
अनवस्था चाप्रामाणिकानन्तपदार्थकल्पनयाऽविश्रान्तिरिति बोध्यम् । न च बीजाङ्कुर-
न्यायेनानवस्था न दोषायेति वाच्यम् ‘मूलक्षतिकरीं चाहुरनवस्थां च दूषणम्’ इत्युक्तेः ।

प्रश्नः—विशिष्टे कथं न लक्षणा ?

उत्तरं—ननु मा भवतु प्रयोजने लक्षणा शीतत्वपावनत्वविशिष्टतीर एवास्त्विति चेन्न ज्ञानविषयस्य ज्ञानफलस्य च भिन्नत्वात् । यथा प्रत्यक्षस्य नीलादिविषयोऽस्ति तत्र भीमांसकमते फलं प्रकटताऽस्ति । तस्या आकारस्तु मया नीलो ज्ञात इति बोध्यः । नैयायिकमते संवित्तिरर्थादनुव्यवसायस्तत्र फलम् । ज्ञानस्य ज्ञानमनुव्यवसाय उच्यते यथा अहं नीलं जानामि । यथा दर्शितस्थले विषयफलयोर्नितरां भेदस्तथैव लक्ष्यप्रयोजनयोरपि मन्तव्यः । एवञ्च प्रयोजनीभूतस्य शीतत्वपावनत्वादेः प्रतीत्यर्थं व्यञ्जनैव स्वीकार्येति स्थितम् ।

प्रश्नः—‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्के’ इत्युपादानलक्षणाया उदाहरणं भवितुमर्हति न वा ?

उत्तरं—ननु ‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्के’ इति वाक्ये रात्रिभोजनवानिति लक्ष्यते । प्रयोजनञ्चात्र भोजनाभावसमानाधिकरणपीनत्वयुक्तोत्कर्षस्य प्रतीतिः । ‘दिवा न भुङ्के’ इति मुख्यार्थमादायैव भवति तस्मादियमुपादानलक्षणैति चेन्न कुमारिलभट्टमते श्रुतार्थापत्त्या गुरुमतेऽर्थापत्त्या निर्वाहात् । यत्रानुपपद्यमानः शब्दः शब्दान्तरं कल्पयति सा श्रुतार्थापत्तिः । यत्र ह्यः श्रुतो वाऽर्थोऽर्थान्तरं कल्पयति साऽर्थपत्तिः । दिवा भोजनाभाववतः पीनत्वं रात्रिभोजनं विनानुपपन्नमतः श्रुतार्थापत्त्याऽर्थापत्त्या वा कार्यसिद्धिः ।

प्रश्नः—अभिधेयाविनाभूतेत्यादिभट्टवार्तिकेऽविनाभूतशब्दस्य कोऽर्थः ?

उत्तरं—अविनाभावशब्दस्यात्र वार्तिके सम्बन्धमात्रप्रयोगो न तु व्याप्तिः । यदि नाम व्याप्त्यर्थः स्यात्तर्हि मध्वाः क्रोशन्तीत्यादौ लक्षणा न स्यात् । व्याप्त्यर्थकत्वेऽनुमानादिनैव सिद्धे लक्षणाया उपयोगो न स्यात् ।

प्रश्नः—अभिधामूलां व्यञ्जनां प्रतिपाद्य संयोगादीन् सोदाहरणान् प्रतिपादयत ।

उत्तरं—संयोगादिभिरनेकार्थकशब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते सति अयं शब्दोऽत्रास्त्येवार्थस्य वाचक इति निश्चिते सति अभिधयाऽप्रतिपाद्यस्यार्थस्य प्रतीतिकारी यो व्यापारः स एवाभिधामूला व्यञ्जनेत्युच्यते । यथा ‘भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोः’ इत्यादि । अत्रानेकार्थकानां भद्रात्मन इत्यादिशब्दानामभिधया राज्ञि तदन्वययोग्ये चार्थे प्रकरणेन नियन्त्रणोऽपि सहृदयानां प्रतिभासामर्थ्याद् गजस्य तदन्वययोग्यस्य चार्थस्य या प्रतीतिः सा व्यञ्जनयैव । ‘सशङ्खचक्रो हरिः’ इत्यत्र हरिशब्दोऽ-

नेकार्थकः शङ्खचक्रसंयोगेन विष्णौ नियम्यते । एवमशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र विप्रयोगेन हरिशब्दो विष्णौ नियम्यते । 'रामलक्ष्मणौ' इत्यत्र लक्ष्मणसाहचर्यात् राम इत्यस्य दाशरथिरर्थः । रामार्जुनगतिस्तयोरित्यत्र विरोधित्वाद् रामः परशुरामः अर्जुनः कार्तवीर्यः । 'स्थाणुं भज भवच्छिदे' अत्र भवच्छेदनरूपप्रयोजनवशात् स्थाणुः शङ्करः । 'सर्वं जानाति देवः' अत्र प्रकरणवशाद् देव इति भवदर्थः । 'कुपितो मकरध्वजः' इत्यत्र कोपरूपविहेन मकरध्वजः कामः । 'देवस्य पुरारातेः' इत्यत्र पुरारातिशब्दसालिध्याद् देवः शङ्करः । 'मधुना मत्तः कोकिलः' इत्यत्र सामर्थ्यान्मधुशब्दस्य वसन्ते प्रयोगः । 'पातु वो दयितामुखम्' इत्यत्रौचित्यात् मुखशब्दस्य सांमुख्यमर्थः । 'भात्यत्र परमेश्वरः' इत्यत्र राजधानीरूपोद्देशात् परमेश्वरशब्देन राज्ञः प्रतीतिः । चित्रभानुर्भाति' अत्र कालवशाद् दिने रवौ रात्रौ वह्नौ चित्रभानु-शब्दस्य प्रयोगः । 'मित्रं भाति' 'मित्रो भाति' नपुंसकपुंल्लिङ्गवशात् सुहृदः सूर्यस्य च बोधः । स्वरो वेदे नियामको भवति न तु काव्ये यथा 'इन्द्रशत्रुः' इत्यत्रान्तो-दात्तत्वे षष्ठीतत्पुरुषः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीहिः । आदिपदादभिनयादीनां नियामकत्वं बोध्यम् ।

इति द्वितीयोल्लासः ।

~~~~~

अथ तृतीयोल्लासः

प्रश्नः—आर्थान्वयसूत्रायाः किं लक्षणम् ? वक्तृवैशिष्ट्यादीनां च किमुदाहरणम् ?

उत्तरं—वक्तृ-बोद्धव्य-काकु-वाक्य-वाच्य-अन्यसंनिधि-प्रस्ताव-देश-कालादिवैशिष्ट्यात्सहृदयानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मनोऽर्थस्य योऽन्यस्त्वार्यस्य धियो हेतुर्व्यापारः स आर्थान्वयज्ञाना । कमेणोदाहरणम्—'अतिपृथुलं जलकुम्भम्' इत्यत्र कामिनीरूपवक्तृवैशिष्ट्याच्चौर्यरतगोपनं गम्यते । 'औन्नत्यं दौर्बल्यम्' इत्यत्र बोद्धव्यस्य (यं बोधयितुं शब्द उच्चार्यते तस्य) वैशिष्ट्यात् सम्बन्धात् दृष्ट्यास्ती-त्कामुकोपभोगो व्यज्यते । 'तथाभूतां दृष्ट्वा' इत्यत्र काकोः (मित्रकण्ठध्वनिधीरैः काकुरित्यभिधीयते) वैशिष्ट्यात् मयि न योग्यः खेदः कुरुषु तु योग्य इति

प्रकाशितो भवति । 'तदा मम गण्डस्थलनिमग्नाम्' इत्यत्र वाक्यस्य योग्यताकाङ्क्षा-
सत्तियुक्तपदोच्चयस्य वैशिष्ट्यात् मत्सखीं कपोलप्रतिबिम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यैवा-
भूत चलितायां तु तस्यामन्यैव जातेत्यहो प्रच्छन्नकामुक्तत्वं ते इति व्यज्यते । 'उद्दे-
शोऽयम्' अत्र वाच्यस्य वैशिष्ट्यात् प्रकर्षेण विशेषणवत्त्वात् रतायं प्रविशेति
व्यङ्ग्यम् । 'नुदत्यनार्द्रमनाः' इत्यत्र अन्यसन्निधिवैशिष्ट्यात् सन्ध्या सङ्केतकाल इति
तदस्थं प्रति कयाचिद् द्योत्यते । 'श्रूयते समागमिष्यति' इत्यत्र प्रकरणरूपप्रस्ताववै-
शिष्ट्यादुपपत्तिं प्रत्यभिसर्तुं प्रस्तुता न युक्तमिति कयाचिन्निवार्यते । 'अन्यत्र यूयं
कुसुमावचायम्' इत्यत्र देशवैशिष्ट्याद् विविक्तोऽयं देश इति प्रच्छन्नकामुक्तस्त्वया-
भिसार्यतामित्याश्वस्तां प्रति कयाचिन्निवेद्यते । 'गुरुजनपरवेशप्रिय' अत्र कालवैशिष्ट्यात्
अथ वसन्तसमये यदि व्रजसि तदाहं तावत् न भवामि तव तु न जानामि गतिमिति
व्यज्यते । 'द्वारोपान्तनिरन्तरे' इत्यत्र चेष्टावैशिष्ट्यात् प्रच्छन्नकान्तविषय आकृत-
विशेषो ध्वन्यते ।

प्रश्नः—न च वाच्यसिद्धयङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं
शङ्क्यम् । प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः । इत्यस्य सन्दर्भस्य कोऽभिप्रायः ।

उत्तरं—'तथाभूतां दृष्ट्वा' इत्युदाहरणे काकोर्वाच्यसिद्धयङ्गत्वं न व्यङ्ग्यार्था-
क्षेपद्वारा । अपि तु न भजति इति प्रश्नमात्रोपस्थापनद्वारैव । तेन हि वाच्यार्थे
निष्पन्ने व्यङ्ग्यप्रतीतिस्तस्माद् ध्वनेरेवेदमुदाहरणं न तु गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य, यत्र तु
व्यङ्ग्योपस्थापनमन्तरा वाच्यार्थस्य सिद्धिर्न भवेत्तत्र च काकोः सामर्थ्यं स्यात्तदुदा-
हरणं काकाक्षितगुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भवति । यथा 'मथनामि कौरवशतम्' इत्यत्र प्रति-
ज्ञातकुरुकुलक्षयस्य भीमस्य 'न मथनामि' इत्युक्तेर्बाधितत्वाद् वाक्यार्थ एव नोपप-
द्यते । तत्सिद्धयै मथनाम्येवेति व्यङ्ग्योपस्थापनद्वारा काकुरेव प्रभवतीति काकुर्वाच्य-
सिद्धयङ्गम् । तद्द्वारीभूतव्यङ्ग्यस्यापि च वाच्यसिद्धयङ्गत्वेन गुणीभूततया गुणीभूत-
व्यङ्ग्यत्वं सूपपन्नम् ।

इति तृतीयोक्तासः ।

अथ चतुर्थोऽह्लासः

प्रश्नः—रसविषये मतानि प्रदर्श्य श्रीमम्मटसम्मतं मतं निर्दिशत ।

उत्तरं—रत्यादिस्थायिभावस्य लोके यानि कारणानि कार्याणि सहकारीणि कथ्यन्ते । तान्येव नाट्यकाव्ययोर्विभावा अनुभावा व्यभिचारिण इति कथ्यन्ते । विभावयन्त्यास्वादयोग्यतां नयन्तीति विभावाः । अनुभावयन्ति सूचयन्तीति अनुभावाः । उक्तञ्च 'अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः' व्यभिचारिणं शीलं येषां ते व्यभिचारिणः । विभावानुभावव्यभिचारिभिर्व्यक्तः स्थायिभावो रस इति नाम्ना व्यवहियते । उक्तञ्च—'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' । अत्र चत्वारि मतानि सन्ति । तथाहि—आलम्बनविभावैर्ललनादिभिरुदीपनविभावैरुद्यानादिभिः रत्यादिको भावो जनितः, कटाक्षभुञ्जेषादिभिः सूचितः, निर्वेदादिभिर्व्यभिचारिभिः पुष्टिं नीतः, साक्षात् सम्बन्धेन नायके स्थितोऽपि तत्सदृशवेषधारित्वात् नर्तके आरोप्यमाणो रसपदवाच्यो भवति । अयं भावः—यथा असत्यपि सर्पे दाम्नोऽपि भयमुत्पद्यते तथैव सीताविषयिणी रामरतिर्नर्तकेऽविद्यमानापि नाट्यनैपुण्येन तस्मिन् स्थितेव प्रतीयमाना सहृदयहृदये चमत्कारमर्पयन्ती रसपदवीमधिरोहति । एतन्मते सूत्रार्थस्तु विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगात् उत्पाद्योत्पादकभावसम्बन्धात् रसस्य निष्पत्तिरुत्पत्तिरिति । उपर्युक्तभट्टशेखरमतेऽनुकार्ये रामादावेव रसनिष्पत्तिर्न तु सामाजिके नहि कुत्रचित् कस्यचिदारोपमात्रेण किञ्चिद् भवितुमलमतः श्रीशङ्कुमतेमुच्यते । विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् अनुमाप्यानुपापकभावसम्बन्धाद् रसस्य निष्पत्तिरनुमितिरित्यर्थः । राम एवायम् अयमेव रामः, इति सम्यक्प्रतीतिः । न रामोऽयमित्यौत्तरकालिके बाधे रामोऽयमिति मिथ्याप्रतीतिः, रामः स्याद्वा न वायमिति संशयप्रतीतिः, रामसदृशोऽयमिति सादृश्यप्रतीतिः । एताभ्यो विलक्षण्येन चित्रतुरगन्यायेन रामोऽयमिति हानेन विषयीकृते नटे (पक्षे) 'सेयं ममाङ्गेषु' इत्यादिकाव्यस्य साक्षात्कारणबलात् शिक्षाभ्याससंपादितस्वकार्यप्रकाशनेन च नटेनैव प्रकाशितैः कारणकार्यसहकारिभिः कृत्रिमैरपि कृत्रिमत्वेनागृहीतैर्विभावादिशब्दव्यवहृतैः संयोगात् अनुमाप्यानुपापकभावसम्बन्धात् सामाजिकैरनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यबलादास्वाद्यमानत्वेनानुमीयमानविलक्षणः, स्थायित्वेन नटगतत्वेन प्रतीयमानः रत्यादिभावो वस्तुतो नटेऽसन्नपि सामाजिकानां धारवाहिन्या इच्छया आस्वाद्यमानो रसो भवति । श्रीशङ्कुमतेऽपि कथितानुमितिविरहेऽपि रसोदयाद् रसं साक्षात्करोमीत्यनु-

व्यवसायाच्च ग्रन्थकारस्यासंमतिः । अतः विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगाद् भोज्य-
भोजकभावरूपसम्बन्धात् रसस्य निष्पत्तिर्भुक्तिरित्यर्थः । अयं भावः—भट्टनायकमते
व्यापारद्वयमस्ति भावकत्वव्यापारो भोजकत्वव्यापारश्च, आद्येन साधारणीकरणं क्रिय-
तेऽर्थात् सोतादयो विभावाः रामसम्बन्धिनी रतिश्च कामिनीत्वरतित्वादिनैवोपस्थाप्यते
भोजकत्वव्यापारेण सा रतिः सहृदयैरास्वाद्यते । रतेरास्वाद एव रसनिष्पत्तिः । अस्मिन्
मतेऽपि व्यापारद्वयकल्पने प्रमाणाभावः साक्षात्कारस्य तथाविधत्वकल्पने प्रमाणा-
भावश्चातः सिद्धान्तभूतं ग्रन्थकृतसम्मतमभिनवगुप्ताचार्यपादानां मतमुच्यते ।
स्थायिनां विभावादिभिः समं संयोगात् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपात् सम्बन्धात् विभावा-
दीनामेव वा परस्परं संयोगात् मिलनात् रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिरित्यर्थः । रतिका-
रणादीनामनुभवादसकृदनुमिता रतिः सहृदयहृदयमधिष्ठति । किञ्चित् कालानन्तरं
सुनिपुणमनुष्ठितयोः रामादिव्यक्तिविशेषसम्बन्धिरतिकारणविभावादिप्रतिपादकयो-
रपि नाव्यकाव्ययोः सहृदयसहकृतभावनाविशेषमहिम्ना साधारणीकरणं भवति । तेन
च साधारणीकृतैर्विभावादिभिः सहृदयहृदयावस्थिता सा रतिर्व्यञ्जनया अभिव्यक्ता
सामाजिकानामास्वाद्यतामायाति । एतादृशास्वाद एव रसनिष्पत्तिरिति ।

प्रश्नः—सभेदान् सोदाहरणान् स्थायिभावान् रसान् लिखत ।

उत्तरं—रसा नव सन्ति नवैव च तेषां स्थायिभावाः । तद्यथा—

रसनाम	स्थायीभावः	उदाहरणम्
(१) शृंगारः (क) संभोगः (ख) विप्रलम्भः १. अभिलाषाहेतुकः २. विरहहेतुकः ३. ईर्ष्याहेतुकः ४. प्रवासहेतुकः ५. शापहेतुकः	रतिः ■ ” ” ” ” ”	शून्यं वासगृहं ... ॥ ३० ॥ (श्लो०) प्रेमाद्वार्ताः प्रणयः ... ॥ ३२ ॥ अन्यत्र व्रजतीति ... ॥ ३३ ॥ सा पत्युः प्रथमा ... ॥ ३४ ॥ प्रस्थानं बल्यैः ... ॥ ३५ ॥ त्वामालिख्य ... ॥ ३६ ॥
(२) हास्यम्	हासः	आकुन्ध्य पाणि ... ॥ ३७ ॥
(३) करुणः	शोकः	हा मातस्त्वरिता ... ॥ ३८ ॥
(४) रौद्रः	क्रोधः	कृतमनुमतं दृष्टं ... ॥ ३९ ॥
(५) वीरः	उत्साहः	धुद्राः सन्त्रासयेते ... ॥ ४० ॥
(६) भयानकः	भयम्	ग्रीवाभंगाभिरामं ... ॥ ४१ ॥
(७) बीभत्सः	जुगुप्सा	उत्कृत्योत्कृत्य कृत्ति ... ॥ ४२ ॥
(८) अद्भुतः	विस्मयः	चित्रं महाशेष वताव ... ॥ ४३ ॥
(९) शान्तः	निर्वेदः, शमो वा	अहौ वा हारे वा ... ॥ ४४ ॥

प्रश्नः—भावादीनां च किं लक्षणं किं चोदाहरणम् ।

उत्तरम्—निम्नलिखितकोष्ठे द्रष्टव्यम्—

भावनाम	लक्षणम्	उदाहरणम्
(१) भावः (क) देवविषया रतिः (ख) अजितव्यभिचारी	रतिर्देवादिविषया । ” तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः ” भावस्य शान्तिः प्रशमः भावस्योदयः भावानां शबलता पूर्वपूर्वो- पमर्देन परस्परौदयः भावयोरेककालमेव तुल्यक- क्षयोरास्वादः, समकाल- मेव विरुद्धयोरपि तुल्य- रूपयोरास्वादो वा	कण्ठकोणविनिविष्टमीश ... ४ जाने कोपपराङ्मुखी ... ४७ स्तुमः कं वामाक्षि ... ४८॥ राकासुधाकरमुखी ... ४९॥ तस्याः सान्द्रविलेपन ... ५० एकस्मिन् शयने ... ५१॥ काकार्यं शशलक्ष्मणः क च ... उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधे- रभ्यागमादेकतः ... ५२॥

प्रश्नः—सोदाहरण-ध्वनेर्भेदा लेख्याः ।

उत्तरम्—ध्वनेर्भेदा उदाहरणानि च यथा—

ध्वनेर्भेदाः	उदाहरणानि
१. अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः	त्वामस्मि वच्मि विदुषाम् ॥ २३ ॥
२. अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः	उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते ॥ २४ ॥
३. अलङ्कारमन्यङ्ग्यः	शून्यं वामगृहं विलोक्य ॥ ३० ॥
४. शब्दशक्तिमूलकालङ्कारस्य	उल्लास्य कालकरवाल ॥ ५४ ॥
५. शब्दशक्तिमूलकवस्तुनः	पथिक ! नात्र छस्तरमस्ति ॥ ५५ ॥
६. स्वतः सम्भविना वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिः	अलसशिरोमणिर्धूर्तानाम् ॥ ६० ॥
७. ” ” ” अलङ्कारस्य	धन्याऽसि या कथयसि ॥ ६१ ॥
८. ” ” ” अलङ्कारेण वस्तुनः	दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाट ॥ ६२ ॥
९. ” ” ” अलङ्कारस्य	गाढकान्तदशनक्षतव्यथा ॥ ६३ ॥
१०. कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना वस्तुनः	कौलासस्य प्रथमशिखरे ॥ ६४ ॥
११. ” ” ” अलङ्कारस्य	केशेषु वलात्कारेण तेन च ॥ ६५ ॥

ध्वनेर्भेदाः

१२. कविप्रौढो० अलङ्कारेण वस्तुनः व्यक्तिः	
१३. " " अलङ्कारस्य "	
१४. कविनिबद्धवक्तृप्रौढो० वस्तुना वस्तुनः "	
१५. " " अलङ्कारस्य "	
१६. " अलङ्कारेण वस्तुनः "	
१७. " " अलङ्कारस्य "	
१८. शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिः	
१९. पदप्रकाश्योऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यः "	
२०. " अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः "	
२१. " अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः "	
२२. " वस्तुनाऽलङ्कारस्य व्यक्तिः	
२३. " " वस्तुनः "	
२४. " स्वतःसम्भविना व० व० "	
२५. " " अलङ्कारस्य "	
२६. " " अलङ्कारेण वस्तुनः "	
२७. " " अलङ्कारस्य "	
२८. " कविप्रौढोक्तिसिद्धेन व० व० "	
२९. " " अलङ्कारस्य "	
३०. " " अलङ्कारेण वस्तुनः "	
३१. " " अलङ्कारस्य "	
३२. " कविनिबद्धवक्तृप्रौढो० व० व० "	
३३. " " अलङ्कारस्य "	
३४. " " अलङ्कारेण वस्तुनः "	
३५. " " अलङ्कारस्य "	
३६. प्रबन्धेऽर्थशक्तिमूलो ध्वनिः	
३७. धातुरूपपदैकदेशे रसस्य "	
३८. नामरूपपदैकदेशे " "	
३९. प्रत्ययरूपपदैकदेशे " "	
४०. संशयास्पदध्वनिद्वयसङ्करः	
४१. अनुग्राह्यानुग्राहकैकव्यञ्जकानुप्रवेश- रूपौ सङ्करौ संसृष्टिश्च	

उदाहरणानि

गाढालिङ्गनरभसोद्यते ॥ ६६ ॥
या स्थविरमिव हसन्ती ॥ ६७ ॥
ये लङ्कागिरिमेखलासु ॥ ६८ ॥
सखि ! विरचय्यमानस्य ॥ ६९ ॥
आर्द्रार्द्रकरजरदनक्षतैस्तव ॥ ७० ॥
महिलासहस्रभरिते तव ॥ ७१ ॥
अतन्द्र चन्द्राभरणा ॥ ७२ ॥
यस्य मित्राणि मित्राणि ॥ ७३ ॥
खलव्यवहारा दृश्यन्ते ॥ ७४ ॥
लावण्यं तदसौ कान्तिः ॥ ७५ ॥
रुधिरविसरप्रसाधित ॥ ७७ ॥
मुक्तिमुक्तिक्रुदेकान्तं ॥ ७८ ॥
सायं खानमुपासितम् ॥ ७९ ॥
तदप्राप्तिमहादुःखविलीना ॥ ८० ॥
क्षणदाऽसावक्षणदा ॥ ८२ ॥
तव बलभस्य प्रभाते ॥ ८३ ॥
रात्रीषु चन्द्रधवलासु ॥ ८४ ॥
निशतशरधियाऽपयत्यनङ्ग ॥ ८५ ॥
वार्यमाणोऽपि पुनः सन्तापः ॥ ८६ ॥
स मुग्धश्यामलाङ्गो धम्मिष्ठः ॥ ८७ ॥
नव पूर्णिमामृगाङ्गस्य ॥ ८८ ॥
सखि ! तव निष्ठुवनसमरे ॥ ८९ ॥
प्रविशन्ती गृहद्वारम् ॥ ९० ॥
ज्योत्सना मधुरसेन च ॥ ९२ ॥
अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् ॥ ९३ ॥
रतिकेलिहृतनिवसनकरं ॥ ९७ ॥
प्रेयान् सोऽयमपाकृतः ॥ ९८ ॥
पथि पथि शुकचञ्चूचारं ॥ ९९ ॥
क्षणप्राप्तिपिका देवरजायया ॥ १११ ॥
स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्त ॥ ११२ ॥

ध्वनेः परिगणनम्

१ लक्षणाभूलकः
अविवक्षित०

१
अर्थाः
पद वाक्य

४

२
अत्यन्त.
पद वाक्य

२ अभिधा
विवक्षित०

१
असं.
पद १
वाक्य २
प्रबन्ध ३
पदैकदेश ४
रचना ५
वर्ण ६

संलक्ष्य

१
शब्द०

२
अर्थ०

३
उभय०
वाक्य १

वस्तु १

स्वतः०

कविप्रौ०

कविनि०

अलं. २

वस्तुना वस्तु

१ व. व. १ व. व. १

पद ३

वस्तुनालङ्कारः

२ व. अलं. २ व. अलं. २

वाक्य ४

अलङ्कारेण वस्तु.

३ अलं. व. ३ अलं. वस्तु ३

अलङ्कारेणालङ्कारः

४ अलं. अलं. ४ अलं. अलं. ४

४

४

४

पदवाक्यप्रबन्ध

३

३

३

१२

१२

१२

स्वतः

१२

कविप्रौ.

१२

कविनि.

१२

३६

अविवक्षित०	४
असं०	६
शब्द०	४
उभय०	१
	५१
अन्योन्ययोजने	५१
	२६०१
त्रिरूपेण सङ्करेण गुणने	३
	७८०३
एकरूपया संसृष्ट्या	२६०१
	१०४०४
शुद्धभेदयोजने	५१
सकलभेदाः	१०४५५

इति चतुर्थोल्लासः ।

अथ पञ्चमोल्लासः

प्रश्नः—सोदाहरणं गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदा लेख्याः ।

उत्तरं—अगुणं गुणं भूतमिति गुणीभूतं गुणीभूतञ्च तद् व्यङ्ग्यञ्चेति गुणीभूत-
व्यङ्ग्यम् । गुणपदेनात्र गौणं बोध्यम् । यत्र वाच्यार्थादधिकचमत्कारि व्यङ्ग्यं न
भवेत्तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति व्यवहारः । तस्य निम्नाद्यौ भेदाः सन्ति ।

व्यङ्ग्यभेदाः	उदाहरणानि	व्यङ्ग्यभेदाः	उदाहरणानि
१. अगूढव्यङ्ग्यम् (क) अर्थान्तरसं. (ख) अत्यन्ततिर. (ग) अर्थशक्तिम्. २. अपरस्याङ्गम्. ३. वाच्यसिद्धयङ्गम्	यस्यासुहृत्कृत- उन्निद्रकोकनद- अत्रांसीत्तफणिपाश- अयं स रशनोत्कर्षी- अभिमतमल-	४. अस्फुटम् ५. सन्दिग्धप्राधान्यम् ६. तुल्यप्राधान्यम् ७. काकाक्षिप्तम् ८. असुन्दरम्	अदर्शने दर्शनोत्कण्ठा हरस्तु किञ्चित्परिलुप्त- ब्राह्मणातिक्रमत्यागः मथनामि कौरवशतम् बानीरकुञ्जोद्धीन-

प्रश्नः—अभिहितान्वयवादान्विताभिधानवादयोः किं स्वरूपमिति
प्रतिपाद्य काव्यप्रकाशकर्तुः कतरस्मिन् वादे पक्षपातः कुतश्चेति लिख ।

उत्तरं—अभिहितानां स्वस्ववृत्त्या पदैरुपस्थितानामन्वय इति वादिनां भावः-

मीमांसकानां मतमुच्यते । आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशात् = यत् पदं विना यत् पदं शाब्दबोधं जनयितुं नालं तत्पदेन तत्पदस्याकाङ्क्षा भवति । एकपदार्थेऽपर-पदार्थसम्बन्धो योग्यता । पदानामधिलम्बेनोच्चारणं सन्निधिः । एतद्वशात् परस्पर-सम्बन्धे बुभुत्सिते तात्पर्याख्यवृत्तिप्रतिपाद्यो वाच्याद्यर्थविलक्षणशरीरोऽपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम् । पदानि अन्वितानि भूत्वा पञ्चाद्विशिष्टमर्थं कथयन्तीति यो वदति सोऽन्विताभिधानवादीत्युच्यते । 'देवदत्त गामानये'त्युत्तमवृद्धप्रयोगात् सास्नादिमतीं व्यक्तिं मध्यमवृद्धे संवारयति मध्यमवृद्ध-चेष्टया तस्य वाक्यस्य तदर्थबोधकतामनुमायानन्तरं 'गां नयाश्चमानय' इति प्रयोगे गवापसरणमश्वाहरणं च दृष्ट्वा अन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियापदार्थान्विते कारके कारक-पदस्य, कारकपदार्थान्वितक्रियायां च क्रियापदस्य शक्तिं वालो निश्चिनोति । ततः प्रयोगकाले तस्य प्रथममन्वितबुद्धिर्जायते । तेनाभिधेयैव बोधोपपत्तौ किं तात्पर्या-ख्यवृत्तिस्वीकारेणातः परस्परान्विताः पदार्था एव वाक्यार्थो न तु पदार्थानां सम्बन्धो वाक्यार्थः । न च गामानयेत्यत्र यदानयपदं तदेवाश्चमानयेत्यत्र, तेनानयपदस्या-परपदार्थान्वितानयनमेवार्थो न तु गवान्वितानयनमतोऽन्वितविशेषबोधाय तात्पर्य-वृत्तिरवश्यं स्वीकार्येति वाच्यम्, यथा नैयायिकमते भोत्वेन सामान्यतः शक्ति-ग्रहेऽपि आकाङ्क्षादिवशाद् गोविशेषस्य बोधस्तथैव सामान्यतोऽपरपदार्थान्वित-शक्तिग्रहेऽपि आकाङ्क्षादिवशात् समीपोच्चारितगामिति पदार्थान्वयबलाच्च गवान्वि-तत्वविशेषान्वयस्य बोधः । अभिहितान्वयवाद एव ग्रन्थकृतसम्मतस्तद्वादस्य बहु-वचनतया निर्देशात् । अन्विताभिधानवादस्यैकवचनतया निर्देशाच्च । अत एव द्वितीयोक्तासेऽस्मिन् पञ्चमोक्तासे व्यञ्जनास्थापनावसरे च 'ते चाभिधातात्पर्यलक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्याः' 'अभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्रयातिवर्ती ध्वननादिपर्या-योऽनपहवनीय एव' इति क्रमेण ग्रन्थकृद्भिरुक्तम् ।

प्रश्नः—'शब्दवृद्धाभिधेयैश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति' इमां कारिकां व्याख्यायाभिहितान्वयवादेऽन्विताभिधानवादे च व्यङ्ग्यार्थस्य कुतो नावगम इति प्रतिपादयत ।

उत्तरं—व्युत्पिबुर्बालः, शब्दः श्रूयमाणः देवदत्त गामानयेत्यादिरूपः, वृद्धौ प्रयोजकप्रयोज्यौ, अभिधेयः गवानयनादिरूपः, एतान् प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षहेतुना श्रोत्रा-दिना अत्र व्युत्पत्तिकाले पश्यति । श्रोतुः प्रतिपन्नत्वं ज्ञानवत्त्वमनुमितिकरणभूतया चेष्टया अनुमिनोति । अनुमानप्रकारस्तु—अयमेतच्छब्दजन्यैतदर्थगोचरज्ञानवान्

एतच्छब्दश्रवणानन्तरमेतर्थाचरचेष्टावत्त्वात् । अन्यथानुपपत्तिरूपया अर्थापत्त्या
द्वयात्मिका शक्ति वाच्यवाचकरूपं सङ्केतं बोधयेत् । अर्थात् गामानयेति वाक्येन
गवानयनरूपार्थस्य प्रतीतिर्गामानयेति वाक्यस्य गवानयनरूपार्थेन सह वाच्यवाचका-
भावसम्बन्धमन्तरानुपपत्ता । अनन्तरं त्रिप्रमाणकं प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिरूपप्रमाण-
त्रयाधिगतं सङ्केतम् अवबोधेत जानीयात् । यस्मिन्नभिहितान्वयवादे वाक्यार्थोऽनुक-
लत्वादिरप्यभिधयोपस्थितो न भवति तत्र व्यङ्ग्यार्थस्य ज्ञानं भविष्यतीति ■ दूरापे-
तम् । यस्मिन्नन्विताभिधानवादे गवानयनादिविशेषार्थोऽप्यसङ्केतितत्वादवाच्यस्तत्र
व्यङ्ग्यार्थस्य बोधो भविष्यतीति को नाम घक्तुमीष्टे । अभिहितान्वयवादेऽनन्वितोऽर्थः
वृत्तित्वादिरूपः, अन्विताभिधानवादेऽन्वितविशेषश्च पदार्थो नास्ति । तस्मादुभयनयेऽ-
पदार्थो वाक्यार्थः । यत्र वाक्यार्थोऽप्यपदार्थस्तत्र व्यङ्ग्यार्थावगतिर्न भवितुमर्हति ।

प्रश्नः—‘नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पन्त्यन्ते’ इति व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—ननु नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानां कल्पना भवति । अत्र नैमित्तिकी
व्यङ्ग्यप्रतीतिस्तस्य निमित्तं शब्द एव । तत्र चाभिधैव व्यापारः किं व्यङ्ग्यनाकल्पने-
नेति चेन्न शब्दस्य निमित्तत्वं कीदृशं विवक्षितं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा ? शब्दस्य
कारकत्वं नास्ति कुलालादेरेवार्थजनकत्वात् । चरमेऽज्ञातस्य ज्ञापकत्वं न भवितुमर्हति
सर्वदार्थप्रतीतिप्रसङ्गात् । ज्ञातस्य ज्ञापकत्वमपि सामान्यरूपेण न तु विशेषविध्यादि-
रूपेणातो नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पन्त्यन्ते इत्यविचारिताभिधानम् ।

प्रश्नः—‘सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः’ इति उपपाद्य
निराक्रियताम् ।

उत्तरं—अभिधाव्यापारेणैव व्यङ्ग्यार्थज्ञानं भविष्यति । यतो हि यथा बलवता
प्रेरित इषू रिपोर्वर्मच्छेदं मर्ममेदं प्राणहरणञ्च करोति तथैवाभिधया वाच्यार्थ इव
व्यङ्ग्यार्थस्यापि ज्ञानं भविष्यत्येवेति किं व्यङ्ग्यनया तत्र शब्दश्रवणानन्तरं यावान-
र्थोऽस्ति तत्र शब्दस्याभिधैव व्यापार इत्यङ्गीकारे ‘ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः कन्या ते
गर्भिणी जाता’ इत्यादौ हर्षशोकादीनामपि वाच्यत्वं स्यात् । किञ्च लक्ष्यार्थतीरादौ
कस्यापि लक्षणाश्रयणं न स्यादभिधयैव सिद्धेः । अन्यच्च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान-
समाख्यानां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वं यद् भगवता जैमिनिना स्थापितं तत् कथं नाम संग-
च्छतामभिधाव्यापारेण समकालमर्थोपस्थापकतयाऽर्थविप्रकर्षाभावात् ।

प्रश्नः—‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थः’ इत्यस्याशयं स्पष्टयत ।

उत्तरं—ननु यमर्थमुद्दिश्य शब्दः प्रयुज्यते स शब्दार्थ इति यत्पर इत्यादि-

कस्यार्थः । तेन निःशेषच्युतचन्दनेत्यादिकस्य पदस्य 'तत्रैव रन्तुं गन्तासि' इत्यर्थोऽस्त्येवेति किं वृत्त्यन्तरव्यञ्जनाकल्पनेनेति चेन्नोपात्तस्य शब्दस्यैवार्थे तात्पर्यं भवितुमर्हति । सिद्धसाध्यसमुच्चारणे सिद्धं साध्यायोपदिश्यतेऽतोऽप्राप्तस्यैव विधानं भवति न तु प्राप्तस्य । यथा हवनस्यान्यतः सिद्धौ 'दध्ना जुहुयात्' इत्यादौ दध्यादेः करणत्वमात्रं विधीयते । प्रतीतमात्रे तात्पर्यकल्पने तु पूर्वो धावतीत्यादिकस्यापरो धावतीत्याद्यर्थेऽपि प्रयोगः स्यात् ।

प्रश्नः—'यत्तु विषं भुङ्क्त्व मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः' इति उपपाद्य निराचक्षताम् ।

उत्तरं—ननुपात्तशब्दस्यैवार्थे तात्पर्यमित्युक्तचरमनुपपन्नं यतो हि 'विषं भुङ्क्त्व मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः' इत्यस्य 'एतद्गृहे न भोक्तव्यम्' इत्यत्र तात्पर्यात् । इति चेन्न तत्र चकार एकवाक्यतासूचनार्थं आख्यातघटितवाक्ययोस्तु साक्षाजान्वयः 'गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात् ।' इति न्यायात् अतो लक्षणाश्रयेण विषभक्षणवाक्यस्य सहृद्वाक्यत्वेनाङ्गता कल्पनीयेति विषभक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति सर्वथा मास्य गृहे भुङ्क्था इत्युपात्तशब्दार्थे एव तात्पर्यम् ।

प्रश्नः—व्यङ्ग्यस्य वाच्यलक्ष्याभ्यां को भेद इति स्पष्टयत ।

उत्तरं—वाच्योऽर्थः सर्वान् ज्ञातुं प्रत्येक एव व्यङ्ग्यार्थस्तु भिन्नः । यथा गतोऽस्तमर्क इत्यस्य वाच्योऽर्थः एक एव व्यङ्ग्यार्थस्तु—सपत्नमप्रत्यवस्कन्दनावसरः । अभिसरणमुपक्रम्यताम् । सान्ध्यो विधिरुपक्रम्यतामित्यादिर्बहुविधः । निःशेषेत्यादौ वाच्यो निषेधरूपो व्यङ्ग्यस्तु विधिरूपः । 'कथमवनिप' इत्यादौ निन्दास्तुतिरूपेण वाच्यः पूर्वं व्यङ्ग्यस्तु पश्चादिति कालभेदः । वाच्योऽभिधाश्रयो व्यङ्ग्यस्तु व्यञ्जनाश्रय इत्याश्रयभेदः । वाच्यस्य व्याकरणज्ञानं निमित्तं व्यङ्ग्यस्य तु व्याकरणज्ञानं प्रकरणादिसहायप्रतिभानैर्मह्यञ्चेति निमित्तभेदः । वाच्येन बोद्धेति शब्दव्यवहारो व्यङ्ग्येन तु विदग्ध इतीति शब्दव्यवहारभेदः । वाच्येन प्रतीतिः क्रियते व्यङ्ग्येन चमत्कृतिरिति कार्यभेदः । 'कस्य वा न भवति रोषः' इत्यादौ सखीतत्कान्तगतत्वेन विषयभेदः । लक्ष्यादपि व्यङ्ग्यार्थो भिन्नो यतो हि मुख्येनार्थेनानियतसम्बन्धो न लक्षयितुं शक्यते । व्यङ्ग्येन तु प्रकरणादिवशेन नियतसम्बन्धः, अनियतसम्बन्धः, संबद्धसम्बन्धश्च द्योत्यते ।

प्रश्नः—व्यञ्जनाया अभिधाश्रयत्वं कथं न ?

उत्तरं—लक्षणा व्यञ्जनायाः कुत्रचिन्मूलं भवति । लक्षणाश्रयणमेव व्यञ्जनेत्यपि न क्वचिदभिधाया अप्याश्रयणात् । उभयानुसारिणी व्यञ्जनेत्यपि ॥ अवाचकवर्णानुसारेणापि तस्या दृष्टेः । शब्दानुसारिणोत्यपि न नेत्रत्रिभागावलोकनादिनापि तस्याः प्रसिद्धेः ।

प्रश्नः—व्यञ्जनविषये वेदान्तिमतं प्रतिपाद्य खण्डयत ।

उत्तरं—ननु क्रियाकारकभावो हि धर्मधर्मिभावमन्तरा न भवितुमर्हति । धर्म-धर्मिभावश्च संसारस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वाच्च न भवितुमर्हति । अतः पदपदार्थविभागं, विनैव 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिमहावाक्यपखण्डमेवाखण्डं ब्रह्म बोधयतीति वाक्यमग्नये व्यङ्ग्येऽपि वाक्यस्य शक्तिरेवेति चेन्न सांसारिकदशायामाविधिकव्यवहारावलम्बिभिः पदपदार्थकरणना कर्तव्येवेति वेदान्तमतेऽपि निःशेषेत्यादौ विध्यादिव्यङ्ग्य एव ।

प्रश्नः—व्यञ्जनाविषये महिममदृष्टमनूद्य खण्डयत ।

उत्तरं—ननु वाच्यादसम्बद्धं न प्रतीयतेऽन्यथा यतः कुतश्चिद् यस्य कस्यचिदर्थस्य प्रतीतिप्रसङ्गः । इत्थञ्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो व्याप्तिरूपसम्बन्धेनैव भवितुमर्हति । अतः सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वपक्षसत्त्वरूपत्रयवतो लिङ्गात् साध्यज्ञानमनुमानं यदस्ति तद्रूप एव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः । तथाहि—'अम धार्मिक' इत्यादिपद्ये गृहे श्वनिवृत्त्या भ्रमणं विहितं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति । अनुमानप्रकारस्तु—गोदावरीतीरं भीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्त्वात् यज्ञैवं तन्नैवं यथा गृहम् । यत् यत् भीरुभ्रमणं तत्तद् भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकमिति व्याप्तेरिति चेन्न हेतोरनैकान्तिकत्वात् । भीरुरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागादिना सत्यपि भयकारणे भ्रमति । किञ्च विरुद्धोऽपि हेतुर्यतो हि श्रुनो बिभ्यदपि वीरत्वेन सिंहाज बिभेति आतवाक्याभावाद् हेतुसद्भावे संशयोऽपि भवति तत् कथमत्र साध्यसिद्धिः स्यात् । निःशेषच्युतेत्यादौ व्यञ्जकतया यानि चन्दनचयवनादीन्युपात्तानि तान्युपभोगे एव न निबद्धानि कारणान्तरस्नानादिनापि तेषां सम्भवात् । व्यञ्जनाविदिना अधमपदसहायानामेषां व्यञ्जकत्वमुक्तम् । न चात्राधमत्वं प्रमाणसिद्धमिति कथमनुमानम् ? व्याप्त्याद्यभावेऽपि व्यञ्जनाविदिमते एवंविधादेवंविधोऽर्थः प्रतीयतेऽतस्तन्मतेऽनैकान्तिकत्वादिकं दूषणं न भवति ।

इति पञ्चमोऽङ्काः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः

प्रश्नः—सभेदं सोदाहरणं काव्यं लिखत ।

उत्तरं—काव्यं त्रिविधमस्ति उत्तममध्यमाधमभेदात् । यत्र वाच्याश्चमत्कारिव्यङ्ग्य-
भवेत्तत्काव्यमुत्तमं तदेव च ध्वनिरित्युच्यते । वैयाकरणैर्यथा प्रधानभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्य-
व्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः । अयं भावः—अनित्यैर्वर्णैः कथं नामार्थ-
प्रतीतिः स्यात् । प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारसहितचरमवर्णस्योद्बोधकत्वाज्ज्ञोकारेऽपि
यथाऽनुभूयते तथैव स्मर्यते इति नियमाभावात् ‘रसः’ इत्यनेन सर इत्यस्य ‘राजा’ इत्य-
नेन जरा इत्यस्य बोधः स्यात् । अतो वैयाकरणैः स्फोटः स्वीक्रियते । स्फुटत्यर्थो यस्मात्
स्फुट्यते व्यज्यते इति वा व्युत्पत्तिः । उक्तव्युत्पत्तिद्वयेन ‘वर्णव्यतिरिक्तो नादाभिव्यङ्ग्यो-
ऽर्थप्रत्यायको नित्यः शब्दः स्फोटः’ इति फलति । एवमेवालङ्कारिकैरपि तिरस्कृतं
वाच्यं येन तादृशं यद् व्यङ्ग्यं तद्व्यञ्जनसमर्थस्य शब्दार्थयुगलस्य ध्वनिरिति व्यव-
हारः कृतः । वैयाकरणसमयेऽपि स्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जको ध्वनिरत्रापि व्यङ्ग्यव्यञ्जकौ
शब्दार्थयुगलं ध्वनिः । यथा—निःशेषच्युतेत्यत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधा-
न्येनाधमपदेन व्यज्यते । परवेदनानभिज्ञत्वेन परदुःखदातृत्वं तेनाधमत्वम् बोध्यम् ।
यत्र तु वाच्यापेक्षया व्यङ्ग्यं चमत्कारिन भवति तद् मध्यमं गुणीतभूव्यङ्ग्य-
नामकञ्च काव्यं भवति । यथा—‘प्रामतरुणं तरुण्या’ इत्यत्र वज्रललातागृहे दत्तसंकेता
नागतेति व्यङ्ग्यं गुणीभूतं तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् ।

यत्र व्यङ्ग्यं स्पष्टं न प्रतीयते तदधमं काव्यं भवति तदेव चित्रमित्युच्यते । तद्
द्विविधं शब्दचित्रं वाच्यचित्रञ्च । ‘स्वच्छन्दोच्छलद्रच्छ’ इत्यादि शब्दचित्रस्य
‘विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिरात्’ इत्यादि च वाच्यचित्रस्योदाहरणं बोध्यम् । शब्द-
चित्रे शब्दो मुख्योऽर्थो गौणः । अर्थचित्रेऽर्थो मुख्यः शब्दो गौण इति ।

इति षष्ठोऽध्यायः ।

अथ सप्तमोऽङ्कासः

प्रश्नः—दोषसामान्यस्य लक्षणं प्रतिपाद्य सोदाहरणान् सोपपत्तिकान् पदगतान् दोषान् प्रतिपादयत ।

उत्तरं—‘उद्देश्यप्रतीतिविघातको दोषः’ इति दोषसामान्यस्य लक्षणम् । षोडश पददोषाः सन्ति । श्रुतिकटु १-श्रुतौ कटु यद् भवति तत् श्रुतिकटुच्यते । यथा अनङ्ग-मङ्गलेत्यादिपद्ये ‘कार्तार्थ्यम्’ इति पदं श्रवणौ कटु विद्यते । द्युतसंस्कृति २-व्याकरण-लक्षणहीनं यद् भवति तत् पदं द्युतसंस्कृतीत्युच्यते । यथा—एतन्मन्दविपक्वे-त्यादिपद्ये अनुनायते इति पदं ‘आशिषि नाथः’ इति वार्तिकविरुद्धत्वाच्च्युतसंस्कृति । अप्रयुक्तम् ३ तथा पठितमपि कविभिर्नाहतम् । यथा—‘यथायं दारुणाचार’ इत्यादिपद्ये दैवतशब्दः पुंसि पठितोऽपि ‘दैवतानि पुंसि वा’ इत्यत्र पुंसि कविभिर्न प्रयुज्यते । असमर्थम् ४ शक्तिरहितं, यस्मिन्नर्थे पठितस्तं प्रतिपादयितुमशक्तम् । यथा—‘तीर्था-न्तरेषु स्नानेन’ इत्यत्र हन्तिपदम् । हन्धातुर्गमनार्थे पठितोऽपि तदर्थप्रतिपादनेऽ-शक्तः । निहतार्थम् ५ उभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम् । ‘यावत्करसार्द्र’ इत्यत्र शोणित-शब्द उज्ज्वलीकृतरूपेऽर्थे निहतार्थः । अनुचितार्थम् ६ ‘तपस्विभिर्या’ इत्यत्र प्रशुपदं कातरताभिव्यञ्जकत्वादनुचितार्थम् । निरर्थकम् ७ पादपूरणमात्रप्रयोजनकम् । यथा—‘उत्फुल्लकमलकेसर’ इत्यत्र हि पदम् । अवाचकम् ८ यथा—अबन्ध्यको-पस्येत्यादिपद्ये जन्तुपदमदातर्यर्थे प्रयुक्तं परन्तु तदर्थे जन्तुपदस्य शक्तिरेव नास्ति । अश्लीलम् ९ श्रीरस्यास्तीति श्रीलं सिध्मादित्वान्मत्वर्थीयो लक्षप्रत्ययः । रलयोरभे-दात् श्लीलं न श्लीलम् अश्लीलम् । अथवा श्रियं लातीति श्लीलम् । स त्रिविधो ब्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात् । ‘साधनं सुमहद् यस्य’ ‘लीलातामरसाहतः’ महु-प्रवनविभिन्नः’ इत्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि बोध्यानि । उक्तेषु त्रिषूदाहरणेषु साधन-वायुविनाशशब्दा ब्रीडादिव्यञ्जकाः । संदिग्धम् १० यथा—‘आलिङ्गितस्तत्रभवान्’ इत्यत्र वन्द्यामिति पदे वन्दीभूतायामुत वन्दनीयापिति संशयः । अप्रतीतम् ११ यत्केवले शास्त्रे प्रसिद्धम् । यथा—सम्यग्ज्ञानेत्यादिपद्ये आशयशब्दो वासनार्थो योगशास्त्रादावेव प्रयुक्तः । प्राम्यम् १२ लोके एव प्रसिद्धम् । यथा—राकाविभाव-रीत्यादिपद्ये कटिपदम् । नेयार्थम् १३ रुढिं प्रयोजनं विना शक्यसम्बन्धमात्रेणा-शक्यार्थोपस्थापनम् । यथा—‘शरत्कालसमुल्लासि’ इत्यत्र चपेटापातनेन निजितत्वं लक्ष्यते । क्लिष्टम् १४ यतोऽर्थप्रतीतिर्भवहिता । यथा—अत्रिलोचनसंभूतेत्यादि-

पयोऽत्रिलोचनसंभूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिरुद्गमनेन भासिभिः कुमुदैरित्यर्थो व्यवहित-
त्वात् क्लिष्टः । अविमृष्टविधेयांशम् १५ अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र
तत् । यथा—मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्यादिपद्ये मिथ्यामहिमत्वं नानुवाद्यमपि तु विधेयम्
विरुद्धमतिकृत १६ विरुद्धाचासौ मतिश्च, तां करोतीति विरुद्धमतिकृत । यथा—
प्रस्तं यदि नाम भूतकश्येत्यादिपद्ये भवानोपतिशब्दो भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीति
करोति । भवस्य स्त्री भवानी तस्याः पतिरिति रीत्या भवानीपतिशब्दः यज्ञदत्तपत्न्या
पतिरितिवत् पत्यन्तरप्रतीतिं करोति । एषु प्रारम्भिकाद्योदशदोषाः केवलपदगताः
समासगताश्च अन्ये क्लिष्टादयः त्रयस्तु समासगता एव ।

प्रश्नः—पदांशदोषान् सोदाहरणान् प्रतिपादयत ।

उत्तरं—श्रुतिकटु—‘तद् गच्छ सिद्धयै’ अत्र ध्येब्ध्यै इति कटु । ‘यश्चाप्सरो-
विभ्रम इत्यादिपद्ये’ मत्ताशब्दः क्षीवार्थे निहतार्थः । आदावजनमुञ्जेत्यादिपद्ये दशामिति
बहुवचनं निरर्थकम् । चापाचार्यस्त्रिपुरविजयीत्यादिपद्ये विजेय इति कृत्यप्रत्यय-
क्तप्रत्ययेऽवाचकः । ‘अतिपेलवमतिपरिमितवर्णम्’ ‘यः पूयते’ ‘विनयप्रणयैकैकतनम्’
एषु त्रिषु पेलवपूयप्रेतशब्दाः क्रमेण व्रीडादिव्यङ्गकाः । ‘कस्मिन् कर्मणि’ इत्यादिपद्ये
किं पूर्वं साधुः उत साधुषु चरतीति सन्देहः । किमुच्यतेऽस्येत्यादिपद्ये वचःशब्देन
गीःशब्दो लक्ष्यते ।

प्रश्नः—साधारणान् वाक्यगतान् दोषान् सोदाहरणान् प्रतिपाद्या-
साधारणान् वाक्यगतान् सोदाहरणान् दोषान् प्रतिपादयत ।

उत्तरं—च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकञ्चेति त्रीन् दोषान् विहाय त्रयोदश दोषाः
पूर्वमुक्ता वाक्येऽपि भवन्ति । ‘सोऽध्यैष्ट’, ‘स रातु’ ‘सायकसहायबाहोः’ ‘कुविन्द-
स्त्वम्’ ‘प्राभ्रभाङ्’ ‘भूपतेरुपसर्पन्तो’ ‘तेऽन्यैर्वान्तम्’ ‘पितृवसतिमहं वसामि’ ‘सुरा-
ल्लयोक्तासपरः’ ‘तस्याधिमाम्रोपायस्य’ ‘ताम्बूलभृतगक्षोऽयम्’ ‘वस्त्रवैदूर्यवरणैः’
‘धमिष्ठस्य न कस्य’ ‘अपाङ्गसंसर्गितरङ्गितम्’ ‘श्रितक्षमा रक्तभुवः’ इत्यादिषु श्रुति-
कटु—अप्रयुक्त—निहतार्थ—अनुचितार्थ—अवाचक—व्रीडा—जुगुप्सा—अमङ्गलाश्लील—सन्दि-
ग्ध—अप्रतीत—ग्राम्य—नेयार्थ—क्लिष्ट—अविमृष्टविधेयांश—विरुद्धमतिकृतदोषाः
क्रमेण बोध्याः ।

प्रतिकूलवर्णम् १ रसप्रतिकूला यत्र वाक्ये वर्णा भवेयुस्तत्, यथा—‘अकुण्ठोत्कण्ठ्या,
इत्यत्र । उपहतलुप्तविसर्गम् २-३ उपहत उत्वं प्राप्नो लुप्तो वा विसर्गो यत्र तत्, यथा

‘धीरो विनीतः’ इत्यादौ । विसन्धिः ४ विश्लेषः, सन्धौ अश्लीलत्वं, सन्धौ कष्टता वा
‘तत उदित उदारहारहारि’ ‘वेगादुड्डीय गगने’ ‘उर्न्यसावत्र तर्वाली’ इत्यादीनि
क्रमेण विसन्ध्युदाहरणानि । हतवृत्तम् ५ हतं वृत्तं यत्र तत्—लक्षणानुसारस्योऽप्यश्रव्यम् ।
न प्राप्नो गुरुभावोऽन्ते लघुना यत्र तत्, रसानुगुणं वेति त्रिविधं हतवृत्तम् । यथा—
‘अमृतममृतम्’ इत्यादिपद्ये हरिणीछन्दः तस्मिन् प्रतिपादं षष्ठाक्षरे यतिरुचिता ।
परन्त्वत्र चतुर्थपादे ‘हा’ इति षष्ठाक्षरे परपदानुसन्धानापेक्षत्वेन यतिभङ्गादश्र-
व्यत्वम् । ‘विकसितसहकारतारहारि’ अत्र हारिशब्दोऽप्राप्तगुरुभावान्तलघुरस्ति ।
‘हा नृप हा बुध’ इत्यादौ हास्यानुकूलं दोषकृत्तं विपरोतम् । न्यूनपदम् ६ ‘तथाभूतां
दृष्ट्वा’ इत्यत्रास्माभिः ‘स्त्रिणे’ इत्यस्मात् पूर्वमिस्थमिति च न्यूनम् । अधिकपदम् ७,
यथा—‘स्फटिकाकृतिनिर्मलः’ इत्यत्राकृतिशब्दः । कथितपदम् ८ ‘अधिकरतलतल्पम्’
इत्यादौ लीलाशब्दः । पतत्प्रकर्षम् ९ पतन् हसन् प्रकर्ष उत्कर्षो यत्र वाक्ये तत् ।
अलंकारकृतस्य बन्धकृतस्य वा प्रकर्षस्य यत्रोत्तरोत्तरं पातः । ‘कः कः कुत्र न’
इत्यादिपद्ये यथा । समाप्तपुनरात्तम् १० समाप्तमथ च पुनरात्तम् । यथा—‘केङ्कारः
स्मरकार्मुकस्य’ इत्यत्र ‘तनोतु वः’ इति समाप्तमेव वाक्यं नवेत्यादिविशेषणेन पुन-
रुपादीयतेऽतः समाप्तपुनरात्तम् । द्वितीयार्धगतैकवाचकशेषप्रथमार्धम् ११ द्वितीयार्ध-
गतमेकं वाचकं शेषम् अर्वाशिष्टं यस्य तादृशं प्रथमार्धं यत्र वाक्ये । यथा—‘मसृ-
णचरणपातम्’ ‘भूः सदर्भा तत् तस्मात् मसृणचरणपातं गम्यताम्’ इति वाक्यं द्विती-
यार्धगतेन तदित्यनेन पूर्यते । अभवन्मतयोगम् १२ अभवन् मतः (इष्टः) योगः
(सम्बन्धः) यत्र । यथा—‘त्वमेव’ सौन्दर्या’ इत्यादौ यदित्यत्र तदिति तदानीमित्यत्र
च यदिति वचनं नास्ति । अनभिहितवाच्यम् १३ अवश्यवक्तव्यमनुक्तं यत्र । यथा—‘त्वयि
निबद्धरतेरित्यादौ अपराधस्य लवमपीति वाच्यम् । अस्थानस्थपदम् १४ अस्थानेऽयोग्य-
स्थाने तिष्ठतीति अस्थानस्थम् । अस्थानस्थं पदं यत्र । यथा—‘प्रियेण संग्रह्य’ इत्यादिपद्ये
‘काचिन्न विजहौ’ इति वाच्यम् । अस्थानस्थसमासम् १५ यथा—अद्यापि स्तन-
शैलदुर्गविषमे’ इत्यादिपद्ये क्रुद्धस्य चन्द्रमस उक्तौ समाप्तो न कृतः कवेरुक्तौ तु
कृतः । संकीर्णम् १६ यत्र वाक्यान्तरस्य पदानि वाक्यान्तरमनुप्रविशन्ति । यथा—
‘किमिति न पश्यसि कोपम्’ इत्यादौ पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न
पश्यसि इमं कण्ठे गृहाणेत्यादिकं बोध्यम् । गमितम् १७ यत्र वाक्यस्य मध्ये
वाक्यान्तरमनुप्रविशति । यथा—‘लग्नं रागावृताङ्गथा’ इत्यादौ ‘विदितं तेऽस्तु’ एतत्
प्रयोजनं विनैव गमितं कृतम् । प्रसिद्धिहृतम् १८ प्रसिद्धिमतिक्रान्तम् । ‘मञ्जीरादिषु

रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति स्तनितमणितादि सुरते मेषादिषु च गर्जित-
प्रमुखम् ॥ इयं प्रसिद्धिर्बोद्ध्या । यथा—महाप्रलयमास्तेत्यादौ तिहनादे रवः
भमप्रक्रमता १९ भमः प्रक्रमः प्रस्तावो यत्र तस्य भावः । यथा—‘गाहन्तां महिषा’
इत्यादिपद्ये गाहन्तामिति कर्तृतिरुः प्रक्रमात् क्रियन्तामित्यत्र तदभङ्गः । अक्रमः २०
अविद्यमानः क्रमो यत्र यथा—‘लग्नं रागावृताङ्गया’ इत्यादौ इति श्रीनियोगात्
इति वाच्यम् । अमतपरार्थम् २१ अमतः प्रकृतविरुद्धः परार्थो यत्र । यथा—‘राम-
मन्मथशरेण । इत्यादिपद्ये ताटकामरणप्रकरणे बीभत्सरसे विरुद्धस्य शृङ्गारस्य
व्यञ्जकोऽपरोऽर्थः ।

प्रश्नः—अर्थदोषान् प्रतिपाद्योदाहरणेषु सङ्गमयत ।

उत्तरं—त्रयोविंशतिरर्थदोषाः सन्ति । अपुष्टः १ मुख्यार्थानुपकारी यथा—
अतिविततगगनसरणीत्यादिपद्ये अतिविततत्वादयो मुख्यार्थं नोपकुर्वन्ति । कष्टः २
दुरुहः । यथा—सदा मध्ये यासामित्यादौ यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्र-
मध्यमात्मकत्रिमार्गा भारती चमत्कारं वहति ताः गम्भीरकाव्यपरिचिताः कथमितर-
काव्यवत् प्रसन्ना भवन्त्वित्यादिरर्थो दुरुहः । व्याहतः ३ पूर्वं कस्यचिदपकर्षमुत्कर्षं
वा प्रतिपाद्य पुनस्तदन्वयाकरणम् । यथा—‘जगति जयिनस्ते ते’ अत्र यं माधव-
म्प्रतीन्दुकलादयस्तुच्छप्रायाः स माधव एव मालत्यामुत्कर्षार्थं चन्द्रिकात्वमारोप-
येति । पुनरुक्तः ४ शब्देन ज्ञातः पुनस्तेनैव प्रतिपादितः । यथा—अल्लज्वालावलीढेत्यादौ
चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः । दुष्क्रमः ५ दुष्टः अनुचितः क्रमो यत्र । यथा—
भूपालरत्नेत्यादौ मातङ्गस्य प्राङ्निर्देशो युक्तः । ग्राम्यः ६ ग्रामे भवः । यथा—
‘स्वपिति यावदयं निकटे जन’ इत्यत्र रिरंसायाः स्पष्टकथनम् । सन्दिग्धः ७ यथा—
मात्सर्यमुत्सारयेत्यादिपद्ये प्रकरणायभावात् सन्देहः । निर्हेतुः ८ निष्क्रान्तो हेतुर्य-
स्मात् हेतुरहित इत्यर्थः । यथा—‘गृहीतं येनासीः’ इत्यादिपद्ये शस्त्रत्यागे हेतुर्न
गृहीतः । प्रसिद्धिविरुद्धः ९ । यथा—‘इदं ते केनोक्तम्’ इत्यत्र कामस्य चक्रं लोकेऽ-
प्रसिद्धम् । विद्याविरुद्धः १० । यथा—सदा स्नात्वा निशीथिन्यामित्यादौ ग्रहोपरागा-
दिकं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण निषिद्धम् । अनवीकृतः ११ एकप्रकारेणैव
निर्दिष्टः । यथा—‘प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुष्वास्ततः किम्’ इत्यादौ ततः किमिति
न नवीकृतम् । सनियमपरिवृत्तः १२ सनियमत्वेन वक्तुमुचितः अनियमत्वेनोक्तः ।
यथा—यत्रानुल्लिखितार्थमेवेत्यादौ ‘छायामात्रमणीकृताश्मसु मण्येस्तस्याश्मतैवोचिता’

इति वाच्यम् । अनियमपरिवृत्तः १३ अनियमत्वेन वक्तुमुचितो नियमत्वेनोक्तः ।
 यथा—वक्त्राभोजमित्यादौ 'शोण एव' इति नियमो न वाच्यः । विशेषपरिवृत्तः १४
 विशेषेण वक्तुमुचितोऽपि सामान्येनोक्तः । यथा—श्यामां श्यामलिमानमानयतेत्यादौ
 'ज्योत्स्नाम्' इति श्यामाविशेषो वाच्यः । अविशेषपरिवृत्तः १५ सामान्येन
 वक्तुमुचितोऽपि विशेषेणोक्तः । यथा—कल्लोलवेल्लितदृषदित्यादौ 'एकेन किं न
 विहितो भवतः स नाम' इति सामान्यं वाच्यम् । साकाङ्क्षः १६ अर्थित्वे प्रकटीकृ-
 तेऽपीत्यादौ क्लीरतनम् 'उपेक्षितम्' इत्याकाङ्क्षति । अपदयुक्तः १७ अपदे अस्थाने
 युक्तः संबद्धः । यथा—आज्ञा शकशिखामणिप्रणयिनीत्यादौ 'स्याच्चेदेष न रावणः'
 इत्यत एव समाप्यम् । सहचरभिन्नः १८ सहचरेभ्यः सहोच्चरितेभ्यो भिन्नः विजा-
 तीयः । यथा—श्रुतेन बुद्धिरित्यादौ श्रुतादय उक्तृष्टा व्यसनमूर्खते च निरुद्धे ।
 प्रकाशितविरुद्धः १९ प्रकाशितः विवक्षितार्थाद् विरुद्धोऽर्थो येन । यथा—लग्नं
 रागावृताङ्गधेत्यादौ विदितं तेऽस्त्वित्यनेन श्रीस्तस्मादपसरतीति विरुद्धं प्रकाशयते ।
 विध्ययुक्तः २० यत्र विधानं युक्तं न भवेत् । यथा—'प्रयत्नपरिबोधितः' इत्यादौ
 शयितः प्रयत्नेन बोध्यसे इति विधेयम् । अनुवादायुक्तः २१ यत्रानुवादो युक्तो न
 भवेत् । यथा—'अरे रामाहस्ताभरण' इत्यादौ 'विरहिप्राणदमन' इति नानुवाद्यम् ।
 त्यक्तपुनः स्वीकृतः २२ 'लग्नं रागावृताङ्गधेत्या' इत्यादौ विदितं तेऽस्त्वित्युपसंहृतोऽपि
 तेनेत्यादिना पुनरुपात्तः । अश्लीलः २३ यथा हन्तुमेव प्रवृत्तस्येत्यादौ पुरुषलिङ्ग-
 स्यापि प्रतीतिः ।

प्रश्नः—सोदाहरणा रसदोषा लेख्याः ।

उत्तरं—रसदोषास्त्रयोदश सन्ति । रसस्य, स्थायिभावस्य व्यभिचारिणः, स्वश-
 ब्देनोक्तौ क्रमेण त्रयो दोषाः । 'सवीडा दयितानने' 'तामनङ्गजयमङ्गलश्रियम्'
 'संप्रहारे प्रहरणैः' इत्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि ज्ञेयानि । अनुभावस्य कष्टकल्पनया
 व्यक्तिः ४ । यथा—कर्पूरधूलिधत्रलेत्यादौ उद्दीपनालम्बनरूपाः शृङ्गारयोग्या विभावा
 अनुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना । विभावस्य कष्टकल्पनया व्यक्तिः ५
 यथा परिहरति मतिमित्यादौ रतिपरिहरादीनामनुभावानां करुणादावपि संभवात्
 कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः । प्रतिकूलविभावादिप्रहः ६ प्रसादे वर्तस्वे-
 त्यादौ शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशितो-
 निर्वेदश्च व्यभिचारी उपात्तः । दीप्तिः पुनः पुनः ७ यथा कुमारसम्भवे रतिविलापे ।
 अकाण्डे प्रथनम् ८ अकाण्डे अनवसरे रसस्य प्रथनं विस्तारः । यथा—वैणीसंहारे

द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् । अका
 छेदः ६ यथा—वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढे वीररसे 'कङ्क
 मोचनाय गच्छामि' इति राघवस्योक्तौ । अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः १० यथा हा
 प्रीवस्य । अङ्गिनोऽननुसंधानम् ११ यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमने साग
 काया विस्मृतिः । प्रकृतिविपर्ययः १२ दिव्यादिव्यदिव्यादिव्यभेदात् प्रकृतय
 विधाः सन्ति । तद्विपरीतवर्णनम् । यथा कुमारसंभवे शम्भोः शृङ्गारवर्णनम् । अ
 ङ्गस्याभिधानम् १३ यथा कर्पूरमञ्जर्यां नायिकया स्वात्मना च कृतं वसन्तवर्णनम
 हृत्य वन्दिवर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनम् ।

प्रश्नः—के दोषाः कुत्रादोषाः कुत्र गुणाः कुत्र च दोषगुणरहिताः
 इति सोदाहरणं लिखत ।

उत्तरं—प्रसिद्धेऽर्थे निर्हेतुरदुष्टः । यथा—चन्द्रं गतेत्यादौ । अनुकरणे स
 दोषा अदोषाः । यथा—मृगचक्षुषमित्यादौ । अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषादावदुष्टौ
 यथा—येन ध्वस्तमनोभवेनेत्यादौ । वक्त्रायौचित्यात् कचिद् दोषोऽपि गुण
 भवति कचिन्न दोषो नापि गुणः । यथा—वैयाकरणादौ वक्त्रि प्रतिपाद्ये च रौद्रा
 रसे व्यङ्ग्ये कष्टत्वं गुणः । 'दीधोह्वेवीह्वसम्' इत्याद्युदाहरणम् । नीरसे न गुणे
 नापि दोषः । यथा—'शीर्णप्राणाद्भिप्राणीन' इत्यादौ । अश्लीलं सुरतारम्भगोष्ठ्य
 शमकथासु गुणः । यथा—करिहस्तेनेत्यादि, उत्तानोच्छूनमण्डकेत्यादिचाषन्दिग
 मपि वाच्यमहिम्ना कचिन्नियतार्थप्रतीतिकृत्वेन व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वे गुणः
 यथा—पृथुकार्तस्वरपात्रमित्यादौ । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्ज्ञत्वे स्वयं परामर्शे वाऽप्र
 तीतं गुणः । यथा—'आत्मारामा' 'षडधिकदशने'त्यादि । अधमप्रकृत्युक्तिषु ग्राम्यो
 गुणः । यथा—पुष्पोत्करं कमलभक्तनिभमित्यादि । न्यूनपदं कचिद्गुणः कचिन्न
 गुणो नापि दोषः । गाढालिङ्गनेत्यादि तिष्ठेत् कोपवशादित्यादि — क्रमेणोदाहरणम् ।
 अधिकपदं कचिद् गुणः । यथा—'वद वद जितः' इत्यादौ कथितपदं लाटानुप्रासे
 अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये विहितस्यानुवायत्वे च । 'सितकरकरचरविभा' तदा
 जायन्ते गुणाः 'जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्' इत्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि ।
 पतत्प्रकर्षं कचिद् गुणः, यथा—प्रागप्राप्तेत्यादौ । समाप्तपुनरासं न कचिदोषः
 नापि गुणः । यत्र न विशेषणदानार्थं पुनर्ग्रहणमपि तु वाक्यान्तरमेव क्रियते ।
 यथा—'प्रागप्राप्त' इत्यादौ । अपदस्यसमासं कचिद् गुणः । यथा—रक्षाशोकेत्यादौ ।

गर्भितमपि क्वचिद् गुणः । यथा—‘भवाम्यपहस्तितरेखः’ इत्यादि । क्वचित् संचारिणः स्वपदोक्तावपि न दोषः । यथा—‘श्रौत्सुक्येन कृतत्वं’ इत्यादि । प्रकृतरसपरिपोष-कृतो विरुद्धस्य संचार्यादिर्वाध्यत्वेनोक्तिर्गुणावहा भवति । यथा—‘काकार्यं शशल-दमणः’ इत्यादौ ।

प्रश्नः—रसयोर्विरोधपरिहारः कथं भवति ?

उत्तरं—रसयोर्विरोधो द्विविधोऽस्ति दैशिकः कालिकश्च । ययोर्दैशिको विरो-धोऽस्ति तयोरेको भिन्नसंश्रयः कार्यः । ययोः कालिको विरोधोऽस्ति तयोर्मध्ये भिन्नो रसो निवेशनीयः । यथा वीरभंग्यानकयोर्दैशिकविरोधोऽस्ति तस्माद् भंग्यानकः शान्तुगतत्वेन वर्णनीयः । शान्तशृङ्गारयोः कालिकविरोधोऽस्ति तत्रान्यो रसो मध्ये निवेश्यः । यथा नागानन्दनाटके शान्तस्य जीमूतवाहनस्य ‘अहो गीतम्’ ‘अहो वादित्रम्’ इत्यदभुतमन्तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो निबद्धः । किञ्च—विरुद्धोऽपि कश्चित् रसः प्रधानरसेन सह स्मर्यमाणश्चेत् न दुष्टः । साम्येन विवक्षितोऽथवा प्रधानरसोपकारको विरुद्धो न दुष्टः । ‘अयं स रसोत्कर्षा’—‘दन्तक्षतानि फरजैश्च’—‘क्रामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः’ इत्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि ।

प्रश्नः—‘यत्तदो नित्यः सम्बन्धः स्पष्टीक्रियताम् । अथवा ‘अपाङ्ग-संसर्गि’ इत्यादिपद्योऽसाविति पदद्वयमनुवाद्यमात्रप्रतीतिकृतं कथम् ?

उत्तरं—प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते । कातर्यं केवला नीतिः—‘द्वयं गतं संप्रति’—‘उत्कम्पिनी’ इत्यादीन्युदाहरणानि । एव-मुत्तरवाक्ये गृहीतो यच्छब्दः पूर्ववाक्यानुगतस्य तच्छब्दस्योपादानं नापेक्षते । यथा—‘साधु चन्द्रमसि मुहुरैः’ इत्यादौ पूर्वं पठितस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं नूनमपेक्षते । क्वचिदनुपादानेऽपि सामर्थ्याद् द्वयमपि प्रतीयते । यथा—‘ये नाम केचिदिह’ इत्यत्र य उत्पस्यते तम्प्रतीति गम्यते । एवञ्च ‘अपाङ्गसंसर्गि’ इत्यादिपद्यो यच्छब्दस्तच्छब्दानुपादानात् साकोद्देशः । न चादशशब्दोऽपि तच्छब्दार्थं प्रतिपाद-यतीति वाच्यम् ‘असौ मरुचुम्बित’ इत्यादौ तच्छब्दार्थप्रतीत्यभावात् । इतरथा ‘कर-पालकशलेत्यादौ ‘स’ इत्यस्यानर्थक्यं स्यात् । ननु ‘योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलम्’ इत्यत्र यथा इदं शब्दस्तच्छब्दार्थमाह तथाऽदशशब्दोऽपि कथयितुमर्हतीति चेन्नात्रैव वाक्यान्तरेऽदसो ग्रहणं कार्यं न तु तत्रैव । यच्छब्दस्य समीपे स्थितस्तु प्रसिद्धि-रामृशति । यथा—‘यत्तद्वर्जितमत्युग्रमि’त्यादिपद्ये । न च ‘कल्याणानां त्वमसी’त्यादि-

पद्येऽविमृष्टविधेयांशोऽपरिहार्यो यच्छब्दस्यैकस्य निरोकाङ्गत्वेऽपि द्वितीयस्य साकं
ङ्क्षत्वादिति वाच्यम्, यद्यदिति येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्त्वाक्षितं तथैव
भूतमेव तच्छब्देन परामृश्यते ।

प्रश्नः—अत्राकर्णनक्रियाकर्मत्वे कोदण्डं शरानित्यादिवाक्यार्थो
कर्मत्वे कोदण्डः शरा इति प्राप्तम् । न च यच्छब्दार्थस्तद्विशेषणं वा को
ण्डादि । न च केन केनेत्यादिप्रश्नः । उपरितनं सन्दर्भं स्पष्टयत ।

उत्तरं—अत्राभवन्मतयोगोदाहरणे 'सङ्ग्रामाङ्गणमागतने'त्यादिपद्ये यदि को
ण्डादये आकर्णनक्रियायां कर्माणि तदा कोदण्डं शरानिति द्वितीया प्राप्नोति 'कर्म
द्वितीया' इत्यनुशासनात् । यदि कोदण्डादीनां वाक्यार्थविधयाऽन्वयस्तर्हि 'यो
वीरः समायातः' इत्यादिवत् 'कोदण्डः शरा' इति प्रथमा स्यात् कर्मत्वाद्यभावात् प्रा
पदिकार्थभावे प्रथमाविधानाच्च । ननु यच्छब्देन कोदण्डादिरेव प्रतीयते ततश्च य
यच्छब्दात् तृतीया तथैव कोदण्डादितस्तृतीया युक्तैवेति चेन्न तथा सति कोदण
दीनां पुनरुपादानं घटो घट इतिवत् व्यर्थं स्यात् । न च कोदण्डादेर्यच्छब्दा
विशेषणमथवा यच्छब्दार्थस्य कोदण्डादिविशेषणमिति वाच्यम्, आद्ये येन कोदण
यत् शराः समासादितं तत् आकर्णयेति वाक्यार्थपर्यवसानेन 'केन कोदण्डेन
शराः' इति विशेषाकाङ्क्षाया अनिवृत्तिप्रसङ्गः । कोदण्डेन येन यत् शराः समासादि
तदाकर्णयेति द्वितीयकल्पेऽपि पूर्वोक्त एव दोषः । ननु येन यदिति सामान्यतो
केन केन किं किमिति विशेषप्रश्ने सति तच्छान्त्यर्थं कोदण्डेन शरा इत्याद्युक्तमि
च्छेन्न केन केनेति प्रश्नाभावात् ।

प्रश्नः—'नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण' इत्यस्य क आशयः ।

उत्तरं—ननु भग्नप्रक्रमे तस्यैव शब्दस्य प्रयोगः कर्तव्य इति यदुक्तं तद् वक्त
व्याघातं नातिशेते तादृशस्थले कथितपदाङ्गीकारात्, इति चेन्नोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभि
स्थले एवैकपदप्रयोगनिषेधस्याङ्गीकारात् । तद्विषये तस्यैव शब्दस्य, सर्वनाम्नो
प्रयोगं विना दोषाङ्गीकारात् । यथा—'उदेति सविते'त्यादिपद्ये उद्देश्यप्रतिनिर्देश
भावसत्त्वात् तच्छब्दस्यैव पुनरुपादानम् । रक्तादिपदग्रहणौ तु अर्थान्तरतयेव प्रा
भासमानः प्रतीतिं स्थगयेदिति ।

इति सप्तमोऽङ्कासः ।

अथ अष्टमोऽल्लासः

प्रश्नः—गुणालङ्कारयोरन्यमतनिराकरणसहितं सलक्षणमन्तरं प्रति-
पादयत ।

उत्तरं—ये प्रधानस्य रसस्य धर्माः सन्ति । यथाऽऽत्मनः शौर्यादयो धर्माः
सन्ति । ये च रसोत्कर्षस्य हेतुभूताः । ये च रसं विना नावतिष्ठन्ते ते गुणा इत्यु-
च्यन्ते । शौर्यादयो धर्मा आत्मन एव न तु शरीरस्यैवमेव माधुर्यादयो रसस्यैव धर्माः
न तु वर्णानाम् । ये शब्दार्थद्वारेण संभविनं रसं कदाचिदुपकुर्वन्ति न तु सर्वदा ।
यथा हारादयः कण्ठावहानामतिशयाधानद्वारेण आत्मनोऽप्युपकारकास्तथैव शब्दार्थ-
द्वारेण ये कदाचित् संभविनं रसमुपकुर्वन्ति तेऽनुप्रासोपमादयोऽलङ्कार इति नाम्ना
व्यवहियन्ते । गुणा रसं विना नावतिष्ठन्तेऽलङ्कारा अवतिष्ठन्ते । गुणाः सर्वदा रसोप-
कारका अलङ्काराः कदाचिदेवेति गुणालङ्कारभेदः । न तु गुणालङ्कारयोर्गङ्गुलिकाप्रवाहे-
णैव भेदः । समवायवृत्त्या अपृथक्स्थित्यात्मकसम्बन्धेन शौर्यादयः, संयोगेन हारा-
दय इति गुणालङ्कारभेदस्य ओजःप्रभृतीनामनुप्रासोपमादीनाञ्चोभयेषामपि समवाय-
वृत्तिदर्शनेन व्यभिचारादिति चेन्न, गुणालङ्कारयोरुक्तरीत्याऽकाव्यभेदसत्त्वात् । न च
'काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः' इति गुणालङ्कारयो-
र्लक्षणं स्यादिति वाच्यम्, समस्तैर्गुणैः काव्यव्यवहार आहोस्वित् कतिपयैः ? आद्येऽ-
समस्तगुणा गौडी पाञ्चाली ■ रीतिः कथं काव्यस्यात्मा, वामनमते—'रीतिरात्मा
काव्यस्य' इति काव्यलक्षणात् । 'अन्त्ये अद्रावत्रे'त्यादिपद्येऽलङ्काराभावेऽपि ओजः-
प्रभृतिगुणानां सत्त्वात् काव्यव्यवहारप्राप्तिः । अलङ्कारलक्षणमपि वामनोक्तं न युक्तं
'स्वर्गप्राप्तिरनेनैव' इत्यत्र गुणाभावाद् गुणकृतशोभातिशयहेतुत्वाभावादलङ्कारस्य ।
गुणनिरपेक्षौ विशेषोक्तिव्यतिरेकावेव 'स्वर्गप्राप्तिरित्यादिपद्ये काव्यव्यवहारस्य प्रवर्तकौ ।

प्रश्नः—गुणाः कति सन्ति ? कस्मिन् २ रसे तेषां स्थितिः ? किञ्च
तेषां लक्षणम् ?

उत्तरं—गुणान्नयः सन्ति माधुर्योऽजःप्रसादाख्याः । 'आह्लादकत्वं माधुर्यं
शृङ्गारे हृतिकारणम्' अर्थात् हृतिकारणम् आह्लादकत्वं नाम आनन्दस्वरूपत्वं माधु-
र्यमुच्यते । अयं गुणः सम्भोगशृङ्गारे, कण्ठे, विप्रलम्भे, शान्ते च क्रमेणातिशयाधायको
भवति । 'दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो धीररसस्थितिः' दीप्तिरूपा या आत्मनश्चित्तस्य

विस्तृतिस्तस्य हेतुः । अयमपि वीरे वीभत्से रौद्रे क्रमेणाधिकः । 'शुष्केन्धनाग्निव
स्वच्छजलवत् सहसैव यः । व्याप्नोत्यन्यत् प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ॥' इति
प्रसादलक्षणम् ।

प्रश्नः—प्राचीनोक्तानां दशशब्दगुणानां दशार्थगुणानाञ्च कथं त्रि
गुणेष्वन्तर्भावः ?

उत्तरं—बहूनां पदानामेकपदवद्भासनरूपो यः श्लेषः, यश्च गाढताशितिलता
क्रमरूपः समाधिः, या च विकटत्वलक्षणा उदारता, यश्चौजोमिश्रितशैथिल्यरूपः
प्रसादः, तेषामोजस्यन्तर्भावः । पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं प्रकारान्तेरेण साक्षादुपात्तम्
प्रसादेनार्थव्यक्तिश्चरितार्था । यया रीत्याऽरब्धं तथैव समापनमिति मागभिदत्तम्
समता कविदोषः । यथा—'मातङ्गाः किमु बल्यतैः' इत्यादौ सिंहाभिधाने मसृण-
मार्गत्यागो गुणः कष्टत्वप्राप्त्यन्तर्वयोर्दोषेषु गणनादपाठ्यरूपं सौकुमार्यमौज्ज्वल्यरूपं
कान्तिश्च स्वीकृता । इत्थं दशशब्दगुणानामन्तर्भावो भवति । पञ्चविधा प्रौढिरस्ति
१-यथा पदार्थे वाक्यरचनम् चन्द इति वक्तव्ये 'अत्रिलोचनसंभूतं ज्योतिः' । वाक्यार्थे
पदस्याभिधानम् २-पूर्वस्ववैपरीत्यमुदाहरणम् । ३-एकवाक्यार्थस्यानेकवाक्येन प्रति-
पादनम् ४-अनेकवाक्यार्थस्यैकवाक्येन प्रतिपादनम् ५-विशेषणस्य सार्थकत्वम् ।
इयं प्रौढिर्यदोज इत्युक्तं तद् वैचित्र्यमात्रं न तु गुणः । तदभावेऽपि काव्यव्यवहार-
प्रवृत्तेः । अमुष्टार्थनिराकरणेन साभिप्रायत्वरूपमोजः, अधिकपदत्वनिराकरणेनार्थ-
वैमल्यात्मा प्रसादः, अनवीकृतनिराकरणेन उक्तिवैचित्र्यरूपं माधुर्यम्, अमङ्गलरूपा-
श्लीलनिराकरणेन अपाठ्यरूपं सौकुमार्यम्, अप्राप्त्यरूपोदारता च प्राप्त्यनिरा-
करणेन स्वीकृता । स्वभावोक्त्यलङ्कारेण अर्थव्यक्तिः, रसध्वनिना रसवदलङ्काररूपगुणी-
भूतव्यङ्ग्येन च दीप्तरसरूपा कान्तिः, क्रमस्य योऽतिक्रमस्तस्य याऽस्फुटता तत्र या
युक्तिस्तत्सम्बन्धरचनारूपः श्लेषोऽपि विचित्रत्वमात्रम् । अवैषम्यरूपा समता दोषा-
भावो न तु गुणः । अर्थदर्शनरूपो यः समाधिः स न गुणो यतो ह्यन्येनावर्णितस्य वर्णि-
तस्य वाऽर्थस्यानुसन्धानं विना काव्यनिर्माणं न भवितुमर्हति । काव्यशरीरकारणं
गुणो न भवितुमर्हति तस्मादर्थगुणा अपि पृथङ् न वक्तव्याः ।

प्रश्नः—कस्य गुणस्य के वर्णा व्यञ्जका इति सोदाहरणं प्रतिपादयत ।

उत्तरं—टण्डटवर्जिताः कादयो मान्ता निजवर्गान्त्ययुक्ताः शिरसि, तथा
ह्रस्वस्वरयुतौ रेफणकारौ अल्पसमासो मध्यमसमासो वा तथा च माधुर्यवती रचना

माधुर्यस्य व्यञ्जिका भवति यथा—अनङ्गरङ्गप्रतिममित्यादि । आद्यतृतीयाभ्यां सह द्वितीयचतुर्थयोः सम्बन्धः । तथा रेफस्याध उपरि वभयत्र वा सम्बन्धः । समानाकारयोः कयोश्चित् संयोगः । टठडढाः शकारः षकारो दीर्घसमासो विकटरचना च भोजोनामकस्य गुणस्य व्यञ्जिका भवति, यथा—मूर्ध्नामुद्धृतकृत्तेत्यादि । येन शब्देन भोजोनामकस्य रचनया वा श्रवणमात्रेणार्थज्ञानं भवेत् स प्रसादव्यञ्जकः । यथा—परिमलान् गीनस्तनजवनेत्यादि ।

प्रश्नः—रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वं कथं भवतीति सोदाहरणं प्रतिपादयत ।

उत्तरं—यद्यपि रचनादयो गुणाधीनास्तथापि वक्त्रौचित्यात् वाच्यौचित्यात् येष्वन्यौचित्याच्च क्वचिद् रचनादीनामन्यथात्वमपि भवति । यथा—‘मन्थायस्तार्णवाम्भः’ इत्यादि ‘प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलन’ इत्यादि च । आद्ये भीमसेनो वक्ता द्वितीये तु वाच्ये-कुम्भकर्णोत्तमाङ्गं-तदपेक्षया रचना । एवं प्रबन्धापेक्षयाऽऽख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः । नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घ-समासादयः ।

इत्यष्टमोऽङ्कासः ।

अथ नवमोऽङ्कासः

प्रश्नः—वृत्तयः कति भवन्ति, किञ्च तासां लक्षणं, किञ्चोदाहरणम् ?

उत्तरं—रसविषयव्यापारवती वर्णरचना वृत्तिः । तिस्रो वृत्तयः सन्ति । उपजागरिका पुरुषा कोमला च । ‘माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते’, ‘श्रोजःप्रकाश-कैस्तु पुरुषा’ ‘कोमला परैः’ इति क्रमेण लक्षणानि । माधुर्यौजोगुणयोश्च उदाहरणे ते आद्ययोरुदाहरणे । कोमलायास्तु—‘अपसारय घनसारमि’त्यादिकम् । एता एव वैदर्भी-गौडी-पाञ्चालीति नाम्ना क्रमेण व्यपदिश्यन्ते । कोमला तु ग्राम्येत्यपि भण्यते वृत्तिरेव रीतिरिति कथ्यते ।

प्रश्नः—सलक्षणान् समेदान् सोदाहरणान् शब्दालङ्कारान् प्रतिपादयत ।

उत्तरम्—अस्योत्तरं निम्नप्रकोष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अलङ्काराः	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
वक्रोक्तिः	यदुक्तमन्यथे-	१ श्लेषेण २ काव्या	नारीणामनुकूलमाचरसि- गुरुजनेत्यादि-
अनुप्रासः	वर्णसाम्यम- नुप्रासः	छेकानुप्रासः वृत्त्यनुप्रासः लाटानुप्रासः	
छेकानुप्रासः	सोऽनेकस्य सकृत् पूर्वः		ततोऽरुणपरिस्पन्देति-
वृत्त्यनुप्रासः	एकस्याप्यस- कृत् परः		
लाटानुप्रासः (पदानुप्रासः)	शब्दस्तु ला- टानुप्रासः	१ पदानाम् २ पदस्य ३ एकसमासे ४ भिन्नसमासे ५ समासासमासयोः (प्रातिपदिकस्य)	यस्य न सविधे- वदनं वरवर्णिन्याः- सितकरकरेति-
यमकम्	अर्थे सत्यर्थ- भिन्नानामि- त्यादि	इदं पादजं भवभेदम्, द्विधा विभक्ते पादे विंशतिभेदम्, त्रिखण्डे त्रिंशत्, चतुःखण्डे चत्वारिंशत्, प्रथमपादस्य तृतीयपादयमने- प्रथमस्य द्वितीये तृतीयस्य चतुर्थे- श्लोकाभ्यासे द्वितीयपादान्तभागस्य चतु- र्थपादान्तभागयमने- आदिभागस्यान्तभागयमने- आद्यन्तिकं पूर्वार्धे-उत्तरार्धे आद्यन्तिकमन्तादिकं चेति- द्वयोरप्यर्धयोराद्यन्तिकान्ता- दिके च- अनियतस्थानावृत्ति-	सन्नारीभरणोपायम् विना यमेनोनयता सु- खादिना- सत्त्वारम्भरतो- अनन्तमहिमव्याप्त- यदानतोऽयदानतः । सरस्वती प्रसादं मे- ससारसाकमित्यादि- मधुपराजीत्यादि-

अलङ्काराः	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
श्लेषः	वाच्यभेदेन भिन्ना यत्	वर्ण-पद-लिङ्ग-भाषा-प्रकृति- प्रत्यय-विभक्तिवचनभेदात् प्रकृत्याद्यष्टभेदाभावाच्च नवविधः । १ वर्णे- २ पदे- ३ लिङ्गे- ४ भाषायाम् ५ प्रकृतौ- ६ प्रत्यये- ७ विभक्तौ- ८ वचने- ९ प्रकृत्यादिभेदाभावे-	अलङ्कारः शङ्काकरेति- पृथुकार्तस्वरपात्रम्- भक्तिप्रहेति- महदे सुरसंधम्मे- अयं सर्वाणि- रज्जनिरमणमौलः- सर्वस्वं हरेति- भक्तिप्रहेति- योऽसकृत् परगोत्राणाम्- भारारिशक्तेति- सरला बहुलारम्भेति- भासते प्रतिभासारेति- रसासारसेति- अरिवधदेहशरीरः
चित्रम्	तच्चित्रं यत्र वर्णानामिति-	खड्गे- सुरजे पदमे- सर्वतोभद्रे- सभङ्गशब्दनिष्ठः-	न चकोस्त्यङ्गनारामाः-
पुनरुक्तवदा- भासः	पुनरुक्तवदा- भासो विभि- न्नाकारशब्द- गा । एकार्थ- तेव	अभङ्गशब्दनिष्ठः- शब्दार्थनिष्ठः-	तनुवपुरजघन्योऽसौ-

प्रश्नः—‘अर्थभेदेन शब्दभेदः’—‘काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते’ अनयोः
क आशयः ।

उत्तरं—अयं भावः ‘सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयति’ इति नये एक-
शब्देनैकस्यैवार्थस्य प्रतीतिरर्थद्वयप्रतीत्यर्थं श्लेषस्थले एकाकारौ द्वौ शब्दौ स्त
इत्यवश्यमङ्गीकार्यम् । तौ चेकैकं प्रयत्नेनैकदोचार्यतया पृथक्तया जानुभूयेते । ननु
भिन्नसमासानामिन्द्रशत्रुप्रभृतीनां श्लेषे उदात्तानुदात्तादिस्वरभेदादेकरूपतया भासन-
मनुपपन्नमिति, चेन्न, ‘काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते’ इत्यङ्गीकारात् । अत एव ‘विभाषा

छन्दसि, १ । २ । ३६ । इति पाणिनीयसूत्रे तन्त्रेण आद्यस्या 'वाऽच्छन्दसीति' नञ् प्रश्लिष्य भाषायामपि वैकल्पिकी एकश्रुतिरङ्गीक्रियते ।

प्रश्नः—अभङ्गश्लेषः शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारो वा ? श्लेष उपमाद्यलङ्कारबाधको न वा ? शब्दरूपोऽर्थरूपश्च श्लेषोऽर्थालङ्कारोऽस्ति न वा ?

उत्तरं—ननु अभङ्गश्लेषः स्वरितादिगुणभेदाभावादेकप्रयत्नोच्चार्यत्वादर्थचमत्कृतिप्रत्वान्मार्थश्लेषः कथं नाभ्युपगम्यते इति चेन्न, दोषगुणालङ्कारविभागस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । शब्दपरिवृत्तिग्रहे 'स्तोकेनोन्नतिमायाति' इत्यादावेवार्थश्लेषस्य सत्त्वात् । न चोपमादीनां श्लेषासंकीर्णतया श्लेषस्य चालङ्कारान्तरसंकीर्णतयोपमाद्यलङ्कारबाधकः श्लेष इति वाच्यम्, गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । 'स्फुटमर्थालङ्कारावेतौ' इति रुद्रटोक्तत्वाच्च । ननु 'कमलमिव सुखम्' इत्यादिः साधारणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति चेन्न, पूर्णोमाया निर्विषयत्वात् । 'देव त्वमेव पातालम्' इत्यादिः श्लेषस्य चोपमाद्यलङ्कारभिन्नो विषयोऽस्ति । द्वयोर्योगे संकरः । वस्तुत उपमाव्यपदेश एव चलीयान् प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति नियमात् । श्लेषं विना साधारणधर्मसम्भवो नास्ति । साधारणधर्मं विना च नोपमा भवितुमर्हति 'साधर्म्यमुपमा भेदे, इति तल्लक्षणात् । 'अविन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यबिन्दुका' इत्यादौ न विरोधज्ञानोत्पत्तिहेतुकः श्लेषो नास्ति प्रत्युत श्लेषज्ञानोत्पत्तिहेतुको विरोधोऽस्ति । न ह्यत्रार्थद्वयप्रतिपादकः श्लेषो द्वितीयार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य शाब्दबोधाविषयत्वात् । ननूभयविधश्लेषस्यार्थालङ्कारत्वं स्यादिति चेन्न वदती व्याघातात् । शब्दश्लेषः कथ्यतेऽर्थालङ्कारमध्ये गण्यते । किञ्च चमत्कारजनकता यत्र भवेत्तस्यैवालङ्कारता युक्ता शब्दस्य चमत्कारित्वे शब्दालङ्कारतैवोचिता । अर्थसापेक्षत्वादत्र शब्दानामर्थश्लेष इति चेदनुप्रासादीनामप्यर्थालङ्कारतापत्तेः । रसाद्यनुगतः प्रकृष्टो न्यास इति व्युत्पत्त्यनुसारमनुप्रासो रसव्यञ्जकं स्वरूपमपेक्षते रसार्थं विना न भवतीति तात्पर्यम् । शब्दगुणदोषालङ्काराणामर्थपेक्षयाऽर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दापेक्षया व्यवस्थितिरिति तेऽपि क्रमेणार्थगतत्वेन च भण्येरन् । अन्यच्च—'विधौ वक्त्रे मूर्ध्नि' इत्यादौ वर्णादिश्लेषे एकप्रयत्नोच्चार्यत्वाच्छब्दभेदेऽप्यर्थश्लेषत्वं प्रसज्येत तस्मादभङ्गश्लेषोऽर्थालङ्कार एवालङ्कारान्तरस्य चाबाधक एवेति स्थितम् ।

इति नवमोक्तासः ।

अथ दशम उल्लासः ।

प्रश्नः—सलक्षणां सभेदान् सोदाहरणान् अर्थालङ्कारान् प्रतिपादयत ।

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
१. उपमा	साधर्म्यमुपमा भेदे-	वाक्यगतश्रौती- वाक्यगतार्थी- समासगतश्रौती- समासगतार्थी- तद्धितगतश्रौती- तद्धितगतार्थी- वाक्यगतधर्मलुप्ता श्रौती- वाक्यगतार्थी धर्म०- समासगतश्रौती धर्म०- समासगतार्थी धर्म०- तद्धितगतार्थी धर्म० वाक्यगतीपमानलुप्ता (आर्थी)-	स्वप्नेऽपि समरेषु- चकितहरिणलोल- अत्यायतैर्नियमकारिभिः- अवितथमनोरथपथ- गान्भीर्यगरिमा- दुरालोकः स समरे धन्यस्यानन्यसामान्य- आकृष्टकारवालोऽसौ- करवाल इवाचारः- तस्य वागमृतोपमा विषकल्पम्- सकलकरणपरवि-श्रामेति- कञ्चसममितिपाठे सरि- समित्यत्र णूणमिति पाठे च समासगा-
		उपमाप्रतिपादकलोपे (द्विपदसमासगा)-	ततः कुमुदनाथेन-
		बहुपदसमासगा उपमा- कर्माधिकरणयोः क्यचि क्यङि चोपमा-प्रतिपादकलोपे-	असितभुजग- पौरं सुतीयति- जनं समरान्तरे-
		कर्मणि कर्तरि च- णमुल्युपमाप्रतिपादकलोपे-	मृधे निदाघधर्मोऽशुद- र्शम्-
		धर्मवाच्योलोपे विवप्-गता समासगता च	सविता विधवति-
		धर्मोपमानयोलोपे-समासगा	परिपन्थिमनो- दुण्डुणायमानः-

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
		वाक्यगा न-	कुसुमेण सममिति पाठे वाक्यगा-
२. अनन्वयः	उपमानोपमे- यत्वे एकस्यै- वैकवाक्यगे-	वाद्युपमेयलोपे क्यन्ति- उपमेयातिरिक्तत्रितयलोपे-	अरातिविक्रम- तरुणिमनि कृतावलोकना- न केवलं भासि- नितान्तकान्तिः-
३. उपमेयोपमः	विपर्यास उप- मेयोपमा- तयोः		कमलेव मतिर्भस्ति- रिव कमला-
४. उत्प्रेक्षा	सम्भावनम- धोत्प्रेक्षा		उन्मेषं यो मम न सहते-
५. सन्देहः	ससन्देहस्तु भेदोक्तौ	१ भेदोक्तौ निश्चयगर्भः- २ भेदोक्तौ निश्चयान्तः- ३ भेदानुक्तौ-	अयं मार्तण्डः किं स खलु- इन्दुः किं क कलङ्कः- अस्याः सर्गविधौ प्रजा- पतिरभूत्-
६. रूपकम्	तद्रूपकमभेदो य उपमानो- पमेययोः	४ समस्तवस्तुविषयरूपकम्-	ज्योत्स्ना भस्मच्छुरण- धवला-
एकदेशविवर्ति	श्रौता आर्था- श्च ते-	२ एकदेशविवर्तिरूपकम्- ३ निरङ्गरूपकम्-	यस्य रणान्तःपुरे करे- कुरङ्गीवाङ्गानि-
परम्परित- रूपकम्	नियतारोपणो- पायः-	४ निरङ्गमालारूपकम्- ५ श्लिष्टमालापरम्परित- रूपकम्- ६ अश्लिष्टमालापरम्परित- रूपकम्- ७ श्लिष्टकेवलपरम्परित- रूपकम्- ८ अश्लिष्टकेवलरूपकम्- ९ रशनारूपकम्-	सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी- विद्वन्मानसहंस- आलानं जयकुम्भरस्य- अलौकिकमहालोक-
७. अपहृतिः	प्रकृतं यन्निधि- ध्यान्यत्-		निरवधि च निराश्रयं च- किसलयकरैल्लतानाम् अवासः प्रागल्भ्यम्-

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
८. श्लेषः	श्लेषः स वाक्ये एकस्मिन् - परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः - अभवन् वस्तु सम्बन्धः -		उदयमयते दिङ्मालिन्यम् लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शम् - क्व सूर्यप्रभवो वंशः -
९. समासोक्तिः			दोभ्यां तिलीर्षति - उन्नतं पदमवाप्य यो लघुः -
१०. निदर्शना	निदर्शना (अपरा) ११. अप्रस्तुत- प्रशंसा	मालाख्या निदर्शना - कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनम् - २ कारणे प्रस्तुते कार्यस्य वर्णनम् - ३ सामान्ये प्रस्तुते विशेषस्य व. - ४ विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य व. - ५ श्लेषहेतुकाप्रस्तुतप्रशंसा - समासोक्तिहेतुकाप्रस्तुत- प्रशंसा - सादृश्यमात्रहेतुकाप्रस्तुत- प्रशंसा - वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्या- रोपेण - अध्यारोपेण - अंशेष्वध्यारोपेण - उपमानेन निगीर्णस्योपमेय- स्याध्यवसानम् - प्रस्तुतस्यान्यत्वम् - यद्यथोक्तौ कल्पनम् - कारणकार्ययोः पौर्वापर्य- विपर्ययः -	याताः किं न मिलन्ति - राजन् राजसुता न पाठयति - एतत्तस्य मुखात् कियत् - सुहृद्वधूबाष्पजलप्रमार्जन- मुंस्त्वादपि प्रविचलेद् - येनास्य श्रुदितेन - आदाय वारि परितः - अन्धेरम्भः - कस्त्वं भोः कथयामि - सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिः कमलग्नम्भसि - अन्यत् सौकुमार्यम् - राकायामकलङ्कम् - हृदयमधिष्ठितमादौ -
१२. अतिश- योक्तिः	निगीर्याध्यव- सानंतु प्रकृतस्य -		

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
१३. प्रतिव- स्तूपमा	प्रतिवस्तूपमा सा, सामा- न्यस्य दिरे- कस्य	अमाला प्रतिवस्तूपमा-	देवीभावं गमिता-
१४. दृष्टान्तः	दृष्टान्तः पुन- रेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बः-	माला प्रतिवस्तूपमा- साधर्म्येण-	यदि दहत्यनलोऽत्र- त्वयि दृष्ट एव तस्याः-
१५. दीपकम्	सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य	वैधर्म्येण क्रियादीपकम्	तवाह्वे साहसकर्मशर्मक- कृपणानां धनं नागानां फणमणिः-
मालादीपकम्	मालादीपक- माद्यं चेद्-	कारकदीपकम् मालादीपकम्	स्विद्यति कूणति- सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन-
१६. तुल्ययो- गिता	नियतानां सकृ- द्धर्मः सा-	प्राकरणिकानां सकृद्धर्मः	पाण्डु क्षामं वदनम्-
१७. व्यतिरेकः-	उपमानाद् यदन्यस्य-	अप्राकरणिकानां सकृद्धर्मः अलिष्टे हेत्वोरुक्तौ शाब्दं साम्यम्-	कुमुदकमलनील- असिमात्रसहायस्य अप्र- तुच्छेति महाधृतेर- नयोः पर्यायेण युगपद् वाऽनुपादाने भेदत्रयम् । असिमात्रसहायोऽपि- इयं सुनयना- जितेन्द्रियतया सम्यक्-
१८. आक्षेपः	निषेधो वक्तु- मिष्टस्य-	आर्थं साम्यम् अ० हे० आक्षिप्तं साम्यम् रिलिष्टे हेत्वोरुक्तौ शाब्दं साम्यम् रिल० हे० उ० आर्थं साम्यम्- रिलि० आर्थं साम्ये मालाव्यति० रिलि० हे० उ० आक्षिप्तं साम्यम्	अखण्डमण्डलः श्रीमात्र- हरवज्र विषमदृष्टिः- नित्योदितप्रतापेन- ए एहि किमपि कस्याः-
		वक्ष्यमाणविषयः उक्तविषयः-	ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम-

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
१९. विभावना	क्रियायाः प्रति- वेधेऽपि फल व्यक्तिः—	अनुक्तनिमित्तम्	कुसुमितलतामिरद्वताऽ- प्यधत्त—
२०. विशेषोक्तिः	विशेषोक्तिर- खण्डेषु का- रणेषु फलावचः	उक्तनिमित्तम् अचिन्त्यनिमित्तम्	निद्रानिद्रताडुदिते— कर्पूर इव दम्भोऽपि- स एकस्त्रीणि जयति- एकस्त्रिधा वयसि चेतसि
२१. यथासंख्यम्	यथासंख्यं क- मेणैव क्रमि- काणां सम- न्वयः	विशेषेण सामान्यस्य साध- र्म्येण समर्थनम् सा० वि० वैधर्म्येण समर्थनम् विशे० सा.मा.साधर्म्येण समर्थनम् वि० वैधर्म्येण समर्थनम्—	निजदोषावृत्तमनसाम्— सुसितवसनालङ्कारायाम्— गुणानामेव दौरात्म्यात्— अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा अभिनवनल्लिनी—
२२. अर्थान्तर- न्यासः	सामान्यं वा विशेषो वा—	१. जातेर्जात्या २. जातेर्गुणेन ३. जातेः क्रियया ४. जातेर्द्रव्येण ५. गुणस्य गुणेन ६. गुणस्य क्रियया ७. गुणस्य द्रव्येण ८. क्रियायाः क्रियया ९. क्रियाया द्रव्येण १०. द्रव्यस्य द्रव्येण	गिरयोऽप्यनुव्रतियुजः— येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयिताम् सृजति च जगदिदमवति— सत्ततं मुसलासक्ता— पेशलमपि खलवचनम्— क्रौञ्चाद्विरूढाम्— परिच्छेदातीतः— अयं वारामेको निलयः— समदमतङ्गजमद— पश्चादह्नी प्रसार्य—
२३. विराधा- भासः	विरोधः सोऽ- विरोधेऽपि—		
२४. स्वभावोक्तिः	स्वभावोक्ति- स्तु डिम्भादेः		

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
२५. व्याजस्तुतिः	व्याजस्तुतिर्मु- खे निन्दा-	स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा निन्दापर्यवसायिनी स्तुतिः	हित्वा त्वानुपरोधवन्ध्य- मनसाम्- हे हेलाजितवोधिसत्त्व- सह दिवसनिशाभिदीर्घा-
२६. सहोक्तिः	सा सहोक्तिः सहार्थस्य-	अशोभनः शोभनः समेन समस्य- उत्तमेन न्यूनस्य च- न्यूनेन उत्तमस्य	अरुचिर्निशया विना- मृगलोचनया विना- लतानामेतासामुदितकुम्भ- मानाम्- नानाविधप्रहरणैर्नृप- आसीदजनमत्रेति पश्यामि
२७. विनोक्तिः	विनोक्तिः सा विनाऽन्येन-		
२८. परिवृत्तिः	परिवृत्तिर्वि- निमयः-		
२९. भाविकम्	प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते-		
३०. काव्यलिङ्गम्	काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्य- पदार्थता	वाक्यार्थता अनेकपदार्थता एकपदार्थता	वपुःप्रादुर्भावदनुमित- मिदं जन्मनि- प्रणयिसखीसलील- भस्मोद्घूलनभद्रमस्तु भवते- यं प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि
३१. पर्यायोक्तम्	पर्यायोक्तं विना वाच्य- वाचकत्वेन-		
३२. उदात्तम्	उदात्तं वस्तुनः सम्पत् महतां चोप- लक्षणम्		मुक्ताः केलिविसत्रहार- गलिताः- तदिदमरण्यं यस्मिन्-
३३. समुच्चयः	तत्सिद्धिहेता- वैकस्मिन्	असदयोगः सदयोगः सदसमयोगः	दुर्बाराः स्मरमार्गणाः- कुलमभलिनम्- शशी दिवसधूसरः-

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
३४. पर्यायः	स त्वन्यो गु- गपद् या गुणक्रियाः एकं क्रमेणाने- कस्मिन् पर्यायः	गुणयौगपद्यम् क्रियायौगपद्यम् गुणक्रियायौगपद्यम्- एकमनेकत्र भवति	विदलितसकलारिकुलम्- अयमेकपदे तथा- कलुषं च तवाहितेष्वक- स्मात्- नन्वाश्रयस्थितिरियं तव-
३५. अनुमानम्	अनुमानं तदुक्तं यत्-	एकमनेकत्र क्रियते	तत्तेषां श्रीसहोदररत्ना- भरणे-
३६. परिकरः	विशेषणैर्यत् साकृत्तैरुक्तिः-	अनेकमेकत्र भवति अनेकमेकत्र क्रियते	मधुरिमरुचिरं वचः- तद्गोहं नतभित्ति यत्रैता लहरीचलाचलदृशः
३७. व्याजोक्तिः	व्याजोक्ति- इच्छन्तो- द्विज-		महौजसो मानधना-
३८. परिसंख्या	किञ्चित् पृष्ठ- मपृष्ठं वा-	प्रश्नपूर्वकप्रतीय- मानव्यवच्छेद्या- प्रश्नपूर्वकवाच्यव्यवच्छेद्या अप्रश्नपूर्वकप्रतीय- मानव्यवच्छेद्या- अप्रश्नपूर्वकवाच्य- व्यवच्छेद्या-	किमासेव्यं पुंताम्- किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नम्- कौटिल्यं कचनिचये- भक्तिर्भवे न विभवे-
३९. कारणमाला	यथोत्तरं चेत् पूर्वस्य-		जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्-

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
४०. अन्योन्यम्	क्रियया तु परस्परम्-		हंसानां सरोभिः श्रीः साकौ
४१. उत्तरम्	उत्तरश्रुतिमा- त्रतः । प्रश्न- स्योन्नयनम्-	श्रुतिमात्रतः प्रश्नस्योन्न- यनम्- असकृत् प्रश्ने सति असम्भाव्यमुत्तरम्-	वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतः- का विषमा दैवगतिः-
४२. सूक्ष्मम्	कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थः-		वक्त्रस्य न्दिस्वेदविन्दु- प्रवन्धैः-
४३. सारः	उत्तरोत्तरमु- त्कर्षो भवेत् सारः-		राज्ये सारं वसुधा-
४४. असंगतिः	भिन्नदेशत- याऽत्यन्तम्-		यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना
४५. समाधिः	समाधिः सुकरं कार्यं कार- णान्तर-		मानमस्या निराकर्तुम्
४६. समः	समं योग्यत- या योगः-	सद्व्योगः असद्व्योगः अतिवैधर्म्यात् सम्बन्धाघटनम्	धातुः शिल्पातिशय- चित्रं चित्रं वत वत- शिरोपादपि मृदूङ्गी-
४७. विषमः	क्वचिद् यद- तिवैधर्म्यात्	क्रियाफलाप्राप्तिरनर्थश्च कर्तुः- कार्यस्य गुणेन कारणस्य गुणो विरु- कार्यक्रियया कारणक्रिया विरुद्धा	सिंहिकासुतसंत्रस्तः- सद्यः कारस्पर्शमवाप्य- आनन्दममन्दमिमम्-
४८. अधिकम्	महतीर्यन्मही- यांसावाश्रिता	आधाराधिक्यम् आधेयाधिक्यम्	अहो विशालं भूपाल- युगान्तकाल-

अलङ्कारनाम	लक्षणाणि	भेदाः	उदाहरणानि
१. प्रत्यनीकम्	प्रतिपक्षमश- क्तेन प्रति- कर्तुम्-		त्वं विनिर्ब्रितमनोभव- रूपः-
२. मोलितम्	समेन लक्ष्म- णा वस्तु-	स्वाभाविकेन लक्ष्मणा-	अपाङ्गतरले दृशौ-
३. एकावली	स्थाप्यतेऽपो- हते वाऽपि-	आगन्तुकेन लक्ष्मणा पूर्वं पूर्वं प्रति परस्य परस्य विक्षेपणतया स्था०	ये कन्दरासु निवसन्ति- पुराणि यस्यां सवराङ्ग- नानि-
४. स्मरणम्	यथानुभवमर्थ- स्य दृष्टे-	पूर्वं २ प्रति परस्य २ विक्षे- पणतया निवे०	न तज्जलं यन्न शुचारु- पङ्कजम्-
५. आन्तिमान्	आन्तिमान- न्यसंविच्छत्- तुल्य-		निस्तनाभिकुहरेषु यदम्भः-
६. प्रतीपम्	आक्षेप उक्- मानस्य प्रतीपमुपमे- यता-	उपमानस्याक्षेपः	कपाले मार्जारः पय इति-
७. सामान्यम्	प्रस्तुतस्य यदन्येन-	उपमानस्योपमेयता असाधारणगुणयोगाद् यस्योप- मानत्वं पूर्वं नानुभूतम्-	लावण्यौकसि-
८. विशेषः	विना प्रसिद्ध- माधारमाधे- यस्य-	प्रसिद्धाधारं विना आधेयस्या- वस्थानम्	अयि एहि तावत् सुन्दरि- अहमेव गुरुः सुदारुणा- नाम्-
			मलयजरसविलिप्ततनवः-
			दिवमण्युपयात्रानाम्-

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
		एकस्य वस्तुन एकस्वभावे- नानेकत्र वर्तनम्- अन्यस्य प्रकुर्वतः कार्यमशक्या- न्यवस्तुनः करणम्-	सा वसति तव हृदये- गृहिणी सचिवः सखी-
५७. तद्वगुणः	स्वमुत्सृज्य गुणम्		विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन-
५८. अतद्वगुणः	तद्रूपस्यान- नुहारः-	अप्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपाननु- हारः प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपाननुहारः	धवलोऽसि यच्चपि सुन्दर- गाङ्गमम्बु-
५९. व्याघातः	यद्यथा साधि- तम्-		वृशा दग्धं मनसिजम्-
६०. संसृष्टिः	सेष्टा संसृष्टि- रेतेषां भेदेन-	शब्दालङ्कारसंसृष्टिः अर्थालङ्कारसंसृष्टिः उभयालङ्कारसंसृष्टिः	वदनसौरभलोभ- लिम्पतीव तमोऽङ्गानि- स नास्त्यत्र ग्रामे-
६१. संकरः	अविश्रान्तिजु- धामात्मन्य- ङ्गाङ्गित्वम्-	१ अनुग्राह्यानुग्राह्यरूपः	आप्ते सीमन्तरत्ने-
(सिन्देहसंकरः)	एकस्य च ग्रहे न्यायदोषा- भावाद-	२ सन्देहरूपः	यथा गभीरो यथा रत्न- निर्मलः-
(एकपदप्रति- पाद्यसंकरः)	स्फुटमेकत्र विषये शब्दा- र्थालङ्कृति-	३ एकपदप्रतिपाद्यरूपः	स्पष्टोऽसत्किरणकेसर-

प्रश्नः—अलङ्कारदोषाणामुक्तेषु दोषेषु कथमन्तर्भावः ?

अलङ्कारदोष नाम	यस्मिन्नन्त- र्भावः	उदाहरणानि	विवरणम्
अनुप्रासे प्रसिद्ध्यभावः अनु० वैफल्यम्	प्रसिद्धिविर- द्धतः— अपुष्टार्थत्वम्	चक्री चक्रारपङ्क्तिम्— भण तरुणि रमण- अनणुरणम्— भुजङ्गमस्वेव मणिः—	अत्रत्या स्तुतिः पुराणे- तिहासादौ न प्रसिद्धा- वाच्यस्य विचिन्त्यमानं किञ्चिदपि चारुत्वं न । अत्र शृङ्गारे परुषा वर्णाः प्रतिकूलाः ।
अनुवृत्तिविरोधः यमकस्य पा- दत्रये समनम्	प्रतिकूलवर्ण- त्वम् अप्रयुक्तत्वम्	चाण्डालैरिव- बहिस्फुलिङ्ग इव— अयं पद्मासनासीनः— पातालमिव ते नाभिः—	चाण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थाऽत्यन्तं कद- र्यितः ।
उपमायासुप- मानस्य जातिप्रसा- णन्यूनता उपमायासुप- मानस्य जा- तिप्रमाणा- धिकता अप० धर्मन्यूनता	अनुचितार्थ- त्वम् ” हीनपदत्वम्	स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या- स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गः— चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि	उपमानस्य मौञ्जोऽर्था- नीयस्तद्विलक्षणो धर्मः केनापि न प्रतिपादितः । उपमेयशङ्कानिर्देशे शशि- नो ग्रहणमधिकम्—
उप० धर्माधिकता उपमायासुप- मानोपमेय- योर्मिश्र- लित्वं मिश्र- वचनत्वम्	अधिकपदत्वम् मग्नप्रक्रमत्वम्		

अलङ्कारदोष- नाम	यस्मिन्नन्त- भावः	उदाहरणानि	विवरणम्
उपमायां कालभेदः उप० पुरुषभेदः	मग्नप्रक्रमत्वम् ”	अतिथिं नाम काकुत्थात् प्रत्यग्रमज्जनविशेष-	अत्र चेतना प्रसादमा- प्नोति न त्वाप- लता विभ्राजते न तु विभ्राजसे गङ्गा प्रवहति न तु प्रवह-
उप० विषयादि भेदः उप० असादृश्यम्	” अनुचितार्थत्वम्	गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः ग्रथनामि काव्यशशिनम्-	गङ्गा प्रवहति न तु प्रवह- काव्यरूपशशिनोऽर्थां च रश्मिभिर्न सादृश्यम् ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्य- मण्डलान्निष्ठपतन्ति-
उप० असम्भवः	”	निपेतुरास्यादिव-	ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्य- मण्डलान्निष्ठपतन्ति-
उत्प्रेक्षायां यथा-शब्द- स्य संभावना वाचकता-	अवाचकत्वम्	उद्ययौ दीर्घिकागर्भात्-	
निर्विषय उत्प्रे- क्षितार्थसम- र्थकार्थान्तर- न्यासः	अनुचितार्थ- त्वम्	दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु-	अचेतनतमसो दिवाकरो त्रास एव न सम्भवति
सामान्यविशे- षणेन समा- सोक्तौ उप- मानप्रतीतौ तदुपादानम्	अपुष्टार्थत्वम् पुनरुक्तं वा	स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः-	कुतोऽद्रिणा तत् त्राणम् ।
अप्रस्तुतप्रशं- सायामुप- मेयप्रतीतौ तत्कथनम्	अपुष्टार्थत्वम्	आहूतेषु विद्वज्जमेषु मशकः	अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुत- विशिष्टसामान्यद्वारेणा- भिव्यक्तौ पुनः कथं न युक्तम् ।

इति दशमोऽङ्काः ।

ॐ नमः शिवाय

अथ संकीर्णाः केचित् ग्रन्थाः ।

प्रश्नः—‘अत्र ऐरावणशकौ मदमानमुक्तौ जातौ’ इत्यादि सन्दर्भस्य क आशयः ।

उत्तरं—‘यम्प्रेक्ष्य विरूढाऽपि’ इत्यादिपक्षे ‘मदेनैरावणमुखे मानेन च शक्रस्य हृदये निवासप्रीतिः उल्लिखिता इत्येतेति वाच्यार्थोऽस्ति । व्यङ्ग्यार्थस्तु ‘ऐरावणशकौ मदमानमुक्तौ जातौ’ इत्यस्ति । अतो व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकारान्तरेण कथनात् पर्यायो-क्तालङ्कारः । अत्र हि यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यमस्ति, परन्तु यथा व्यङ्ग्यं न तथो-च्यते । अर्थात् विषयेण वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः कक्षनापि भेदो नास्ति । केवलं प्रकारे-णेव भेदः । तत्र दृष्टान्तः—यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे ‘गौः शुक्लचलति’ इति विकल्पः । यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति न तु यथा दृष्टं तथा अर्थं भावः—प्रत्यक्षं द्विविधमस्ति सविकल्पकं निर्विकल्पकञ्च—नामजात्यादिप्रकारयुक्तं ज्ञानं सविकल्पकं भवति । त्रिविधविषयताशून्यं तुरीयविषयताशालि ज्ञानमर्थात् नामजात्यादिप्रकार-रहितं ज्ञानं निर्विकल्पकं भवति । निर्विकल्पकसविकल्पकयोर्नास्ति विषयस्य भेदः केवलं प्रकारस्यैव । यतो हि भिन्नत्वेनासंसृष्टत्वेन वा दृष्टं भिन्नत्वेन (बौद्धमते) संसृष्टत्वेन (वैयाकरणादिमते) विशिष्टीक्रियते । अर्थात् निर्विकल्पके गोत्वप्रकारकं गोज्ञानं नास्ति प्रत्युत गोज्ञानमात्रम् । सविकल्पके तु गोत्वप्रकारकं गोज्ञानमस्ति । इत्येष दृष्टान्तदर्शान्तकयोर्विषयभेदो नास्ति अपि तु प्रकारस्यैव ।

प्रश्नः—स्वाधीनपतिकेत्यादिः—स्फुटीक्रियताम् ।

उत्तरं—ननु ‘गुणालङ्कारयुक्तमव्यङ्ग्यं चित्रम्’ इति प्रथमोक्तासे गदितं विरु-ध्यतेऽलङ्कारस्थले व्यङ्ग्यस्यानुभवसिद्धतया तत्प्राधान्ये ध्वनित्वमप्राधान्ये गुणीभूत-व्यङ्ग्यत्वरूपचित्रस्य दुरुपपादत्वादिति चेन्न, स्वाधीनपतिकेत्यादौ व्यङ्ग्यसम्बन्धान्न चालङ्कारनिर्णये निर्णे-यन्ते’ यान्यलङ्कारोदाहरणतथोपन्यस्तानि तानि चित्रकाव्यस्योदाहरणानीति षष्ठ-उक्तमत्र तु ‘स्वप्नेऽपि’ इत्यादीनि यानि उपमोदाहरणतया कथितानि तानि चित्रका-व्यस्य नोदाहरणानि राजविषयकभावादिरूपस्य व्यङ्ग्यस्य सत्त्वेनाव्यङ्ग्यत्वलक्षण-

चित्रकाव्यासम्भवादिति पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति वाच्यम्, रसभावादिरूपव्यङ्ग्यस्य सर्वत्राव्यभिचारित्वासत्प्रौदासीन्यमवलम्ब्य काव्यालङ्काराणामुदाहरणात् । तद्वहितानां विरस्तापादनाच्च । ननु 'स्वप्नेऽपि' इत्यादौ उपमालङ्कारोदाहृते पथे 'प्रभावप्रभव' इत्यनुप्रासोऽप्यस्ति तस्मात् संसृष्टिः संकरो वा वक्तुमुचितो न तूपमेति चेन्न उपमानुप्रासयोः संसृष्टौ संकरे वोपमाया अपि सत्त्वात् ।

प्रश्नः—के रसवदाद्यलङ्काराः ?

उत्तरं—रसवदाद्यलङ्काराः सप्त सन्ति । गुणीभूतो रसो रसवत्, गुणीभूतो भावः प्रेयः, गुणीभूतौ रसभासभावाभासौ ऊर्जस्वि, गुणीभूता भावशान्तिः समाहितः, एवं गुणीभूता भावोदय-भावसन्धि-भावशबलताश्च तन्नामान एवालङ्कारा ज्ञेयाः ।

प्रश्नः—अथ केषाञ्चिदलङ्काराणां भेदाः ।

उत्तरम्—१—उपमारूपकयोः, उपमायामिवादिप्रयोगात् सादृश्यं वाच्यं भवति रूपके तु तदभावाद् त्वङ्गयम् ।

२—तुल्ययोगितादोपकयोः, तुल्ययोगितायां प्रकृतानामप्रकृतानां वैकधर्मेण सम्बन्धः, दोपके तु प्रकृताप्रकृतयोरेकधर्मेण सम्बन्धः ।

३—लाटानुप्रासपुनरुक्तवदाभासयोः, लाटानुप्रासे समानाकारौ तात्पर्येण भिन्नौ शब्दौ भवतः पुनरुक्तवदाभासे भिन्नाकारौ ।

४—उत्प्रेक्षाभ्रान्तिमतोः, उत्प्रेक्षायां सम्भावनाकर्तुर्विषयस्य ज्ञानं भवति भ्रान्तिमति विषयस्य ज्ञानं न भवति ।

५—सन्देहभ्रान्तिमतोः, सन्देहे उभयकोटिकं ज्ञानं भ्रान्तिमत्येककोटिकम् ।

६—सन्देहोत्प्रेक्षयोः, सन्देहे द्वयोरपि कोट्योः समत्वेन प्रतीतिरुत्प्रेक्षाया-मेककोटेः प्रधानत्वेन ।

७—उपमाऽनन्वययोः, उपमायां द्वयोः साम्योक्तिरनन्वये एकरूप्येव ।

८—वक्रोक्तिद्वितीयापहृत्योः, वक्रोक्तौ परोक्षेन्यथाकारः, द्वितीयापहृतौ स्वीक्षरेव ।

९—द्वितीयापहृतिव्याजोक्तयोः, द्वितीयापहृतौ गोपनकृता गोपनीयार्थः प्रथममुच्यते व्याजोक्तौ तु नोच्यते ।

१०—निदर्शनादृष्टान्तयोः, निदर्शनायां द्वयोर्व्याख्यार्थयोः सापेक्षत्वम्, दृष्टान्ते तु निरपेक्षत्वम् ।

११—अप्रस्तुतप्रशंसासमासोक्तयोः, अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्यत्वं समासोक्तौ त्वप्रस्तुतस्य ।

१२—अर्थापत्तिनिदर्शनयोः, अर्थापत्तौ 'दण्डापूप'न्यायादर्शान्तरप्रतीतिमात्रम्, निदर्शनायां वाक्यार्थस्य सादृश्ये पर्यवसानम् ।

१३—अप्रस्तुतप्रशंसादृष्टान्तयोः, अप्रस्तुतप्रशंसायां कचिदप्रसिद्धस्यापि वस्तुनः प्रतिबिम्बत्वेनोपादानं दृष्टान्ते तु प्रसिद्धस्यैव ।

१४—उत्प्रेक्षानुमानयोः, उत्प्रेक्षायां विषयिणः (उपमानस्य) अनिश्चिततया प्रतीतिरनुमाने तु निश्चिततया ।

१५—अनुमानोत्तरयोः, एकपक्षगतत्वेन साध्यसाधनयोर्निर्देशोऽनुमाने भवति । उत्तरे तु न भवति ।

प्रश्नः—के व्यभिचारिणः ? व्यभिचारिस्थायिनोः को भेदः ?

उत्तरं—निर्वेदः, ग्लानिः, शङ्का, असूया, मदः, भ्रमः, आलस्यम्, दैन्यम्, चिन्ता, मोहः, स्मृतिः, धृतिः, ब्रौडा, चपलता, हर्षः, आवेगः, जडता, गर्वः, विषादः, औत्सुक्यम्, निद्रा, अपस्मारः, सुप्तम्, प्रबोधः, अमर्षः, अवहित्यम्, उप्रता, मतिः, व्याधिः, उन्मादः, मरणम्, त्रासः, वितर्कः, एते त्रयस्त्रिंशद् व्यभिचारि-भावाः कथ्यन्ते । सज्जि सूत्रमिव स्थायिनो नियतावस्थानम् । व्यभिचारी तु फेन-बुद्बुदवदनियतावस्थितिको भवति ।

प्रश्नः—सोदाहरणं लक्षणायाः षड् भेदा लेख्याः ।

उत्तरं—लक्षणा पूर्वं द्विविधा । शुद्धा गौणी च । शुद्धा चतुर्विधा गौणी च द्विविधा ।

१ सारोपा उपादानलक्षणा, यथा—कुन्ताः पुरुषाः प्रविशन्ति ।

२ साध्यवसाना उपा० ल०, यथा—कुन्ताः प्रविशन्ति ।

३ सारोपा लक्षणलक्षणा, यथा—आयुर्वृतम् ।

४ साध्यवसाना लक्षणलक्षणा, यथा—आयुरेवेदम् ।

५ सारोपा गौणी, यथा—गौर्वाहीकः ।

६ साध्यवसाना गौणी, यथा—गौरयम् ।

प्रश्नः—गौणीशुद्धयोर्भेदं प्रतिपाद्य लक्षणाषड्विधत्वं किमर्थमुक्तमिति प्रतिपादयत ।

उत्तरं—यत्र सादृश्यसम्बन्धो भवेत्तत्र गौणी, यत्र तु सादृश्याद् भिन्नः कश्चित् तादृश्यकार्यकारणभावावयवावयविभावादिः सम्बन्धो भवति तत्र शुद्धा ।

उपादानलक्षणा—अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वन्युपयोगिनी ।

लक्षणलक्षणा—अस्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वन्युपयोगिनी ।

गौणी सारोपा—रूपकालङ्कारोपयोगिनी ।

गौणी साध्यवसाना—प्रथमातिशयोक्तिलक्षिका ।

शुद्धसारोपा—चतुर्थातिशयोक्तिलक्षिका ।

शुद्धसाध्यवसाना—सहकारिनिरासेन कार्यकारित्वरूपसामर्थ्यातिशयरूपव्यङ्ग्योपदेशिका ।

प्रश्नः—हेत्वलङ्कारः पृथगलङ्कारोऽस्ति न वा ?

उत्तरं—ननु 'हेतुमता सह हेतोरभेदेनाभिधानं हेतुः' इति प्राचीनैर्हेत्वलङ्कारः पृथग् लक्षितस्तस्मादत्रापि हेत्वलङ्कारो लक्षणीय इति चेन्न, आयुर्धृतमित्यादिरूपोऽयं नालङ्कारतामर्हति चमत्काराभावात् । न च 'अविरलकमलविकासः' इत्यत्र हेत्वलङ्कारप्रयुक्तं काव्यं प्राचीनैरुक्तं हेत्वलङ्कारानङ्गीकारे कथं नाम सङ्गच्छतामिति वाच्यम्, तत्र काव्यत्वं केवलानुप्रासमहिम्नैव काव्यलिङ्गमेव च हेत्वलङ्कारो न तु भिन्नः ।

प्रश्नः—व्यतिरेकालङ्कारभेदाः ।

उत्तरं—व्यतिरेकालङ्कारस्य चतुर्विंशतिभेदाः सन्ति । उपमेयगतोत्कर्षकारणमुपमानगतमपकर्षकारणं द्वयोर्भेदाः ।

(१) उपमेयगतोत्कर्षकारणानुक्तिः ।

(२) उपमानगतापकर्षकारणानुक्तिः ।

(३) उभयोरनुक्तिः ।

(४) एतेऽश्लेषे षडपमानोपमेयभावस्य शब्देन कथिते । चत्वारो भेदा आर्थे चत्वार एव व्यञ्जिते । इत्थमश्लेषे द्वादश श्लेषे च द्वादश । मिलित्वा चतुर्विंशतिः ।

प्रश्नः—व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण इति व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—यत्र वस्तुमात्रेण वाच्यालङ्काररहितेन अलङ्कृतयः अलङ्काराः व्यज्यन्ते तदा तासामलङ्कृतीनां ध्रुवं निश्चयेन ध्वन्यङ्गता ध्वनिव्यवहारप्रयोजकता । काव्यवृत्तेः काव्यव्यवहारस्य तदाश्रयात् अलङ्कारसापेक्षत्वात् । वस्तुमात्रेण यत्रालङ्कारो व्यज्यते न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति तत्त्वम् ।

रूपकादिरलङ्कारः—केचिदालङ्कारिका रूपकादीनामेवालङ्कारत्वं मन्वते । यतो हि विभावादिरूपार्थोपस्कारकतया मुख्यस्य रस्यादेरुत्कर्षको रूपकादिरेव वस्तुतोऽलङ्कारः । सुन्दरं सदपि वनिताननमलङ्काररहितं न शोभते । केचित्तु—अनुप्रासादीनामेवालङ्कारत्वं वाञ्छन्ति । यतो हि रूपकाद्यलङ्कारस्य काव्यप्रतीत्यनन्तरं प्रतीतिर्भवति । यत्र सुपां तिङ्गं चानुप्रासादिरूपेणोत्पत्तिर्भवति तत्रैवालङ्कारता । शब्दालङ्काराणां स्वतश्चमत्कारिताऽर्थालङ्काराणान्तु विभावाद्युत्कर्षमुखेनैव । कविकर्म च शब्दविषयकमेव । त्वर्थविषयकं तेनानुप्रासादीनामेवालङ्कारता रूपकादिषु त्वलङ्कारव्यवहारो गौणः । श्रीमम्मटमते तु द्वयोरप्यलङ्कारता । यतो हि शब्दे स्वरूपेणालङ्कारता नास्ति निरर्थकेऽपि तदापत्तेः । नापि केवलेऽर्थेऽर्थस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् सर्वदा तदापत्तेः । अतः शब्दबोधितेऽर्थेऽर्थबोधके च शब्देऽलङ्कारतेति द्वयोरपि शब्दार्थयोरस्वादोपकारकतयोभयत्राप्यलङ्कारता ।

गुणः कृतात्मसंस्कारः—गुणोऽप्रधानं कृत आत्मनः स्वस्य संस्कारः अन्येन परिपुष्टिर्यस्य तादृशः प्रधानं प्राप्नोति । आत्मसंस्कारेण च प्रधानस्य महति उपकारे वर्तते । अयं भावः—गौणरसोऽन्येन परिपुष्टः सन् प्रधानं रसमुपकरोति । अनेन रसविरोधः परिहृतो भवति ।

कर्णादिशब्दानां सार्थकानर्थकव्यवस्था—यद्यपि अवतंसादीनि कर्णामरणान्येव भवन्ति तथापि कर्णादिशब्दाः कर्णादिस्थितिज्ञानाय । यथा—‘अस्याः कर्णवितंसेन’—‘अपूर्वमधुरामोद’ अनयोः पदयोः कर्णश्रवणशिरःशब्दाः सामीप्यज्ञानार्थाः । ‘विदोर्णाभिमुखाराति’ इत्यत्र रुढत्वज्ञानाय घनुःशब्दः । तदविवक्षायां तु

‘ज्याबन्धनिष्यन्दभुजेन’ इत्यादौ केवलस्य ज्याशब्दस्य प्रयोगः । ‘प्राणेश्वर’ इत्यादौ अन्यरत्नामिश्रितत्वबोधनाय मुक्ताशब्दः । ‘सौन्दर्यसंपत्’ इत्यादावुत्कृष्ट-पुष्पविषये पुष्पशब्दः । उपपदरहितं मालापदं पुष्पस्रजमेवाभिधत्ते । ‘जगाद् मधुरां वाचम्’ इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थसिद्धिर्भवति । अतः ‘गतार्थ-स्यापि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं क्वचित् प्रयोगः’ इति न युक्तं युक्तत्वे वा ‘चरणत्र-परित्राणो’त्याद्युदाहार्यम् । अर्थात् ‘जगाद् मधुरां वाचमि’त्यत्र जगादेति क्रिययैव वाचो लामि विशेषणदानार्थं वाचमित्यस्य ग्रहणमिति केचित् तत्र, क्रियाविशेषणत्वेनैव निर्वहि वाचमित्यस्य विशेषणदानार्थं ग्रहणं न युक्तम् ।

सर्वत्र एवंविधविषये—ननु आधारं विना आघेयस्यावस्थानम्, एक-स्यानेकत्रावस्थानम्, एकेन यत्नेन कार्यद्वयकरणं वस्तुतो नोपपन्नमिति चेन्न, एवं विधविषयेऽतिशयोक्तिरेव जीवनम् । अतिशयेन लोकसीमातिक्रमेण उक्तिः कथनम् । उक्तञ्च—‘सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरित्यादि । अत्रापि वक्रोक्तिरतिशयोक्तिर्बोद्ध्या । सर्वत्र एषा अतिशयोक्तिर्लोकसीमातिक्रमेणोक्तिरेवालङ्कारकारणमस्ति । एतदर्थं कविना यत्नः कार्यः । एनामन्तरेण प्रायेण कोऽप्यलङ्कारो नास्ति ।

एषा च विरोधबाधिनी—असंगतिविरोधाभासबाधिकाऽस्ति । असंगतौ एकदेशकयोर्भिन्नदेशकत्वरूपानुपपत्तिरस्ति । अतो विरोधाभासे भिन्नदेशकयोरेक-देशकत्वरूपानुपपत्तिः कथनं विनापि सिद्धयति । ‘प्रकल्प्य चापवादविषयं तत् उत्सर्गोऽभिनिविशते’ इति न्यायात् । अपवादविषयं परित्यज्य सामान्यशास्त्रं प्रवर्तते । असंगतिरपवादोऽस्ति विरोधाभासः सामान्यमस्ति । तस्मादसंगतिविषयं परित्यज्य विरोधाभासः प्रवर्तते ।

ननु समानमुच्चरितम्—ननु कालभेदेऽप्युपमायां भग्नप्रकमता न भवि-तुमर्हति । उच्चरितं गम्यं वा कालाद्यनुपहितधर्मान्तरमादाय कालभेदाभावात् । यत्रो-च्चरितेनैव सामान्यधर्मेणोपमा प्रतीयते तत्रापि ‘युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदति’ इत्यादौ युधिष्ठिर इव सत्यवाक्यं सत्यं वदतीति बोधयिष्यामः । सत्यवादी सत्यं वदतीत्यत्र घनरुक्तिस्तु न शङ्कनीया । युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाक्यमित्यर्थावगमादिति चेन्न, साधुत्वार्थं नियमितेनैव तत्समर्थनं न तु सर्वथा निर्दुष्टं, प्रकृतवस्तुप्रतीतिविनाशान् ।

सालङ्कारैर्ध्वनेस्तैश्च—

सालङ्कारैरित्यत्रैकशेषः । सालङ्काराश्च सालङ्काराश्च सालङ्कारास्तैः 'संरूपाणा-
मेकशेष एकविभक्तौ' इत्येकशेषः । पूर्वमलङ्कारशब्दो भावघञन्तोऽलङ्करणम-
लङ्कारः शोभा तथा सह वर्तन्ते इति सालङ्काराः । अपरत्रालङ्कारशब्दः करणघञन्तः ।
अलङ्क्रियतेऽनेनेत्यलङ्कार उपमादिस्तेन सहिताः सालङ्काराः । तल्लक्ष्यमर्थः—अलङ्का-
रात्मतां प्राप्तेः समासोक्तिरसवदादिपदाभिधेयैः वाच्यलङ्कारयुक्तैश्च गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रमेदैः
शुद्धैः सह एकवद्भाशब्देदस्य शुद्धस्य ध्वनेरेकरूपया संसृष्टया त्रिभिः संकरैश्च
योगो भवतीति ।

प्रश्नः—आयःशूलिक इत्यत्र लुप्तोपमाऽस्ति न वा ?

उत्तरं—ननु अयःशूलमिव क्रूराचारस्तेनान्विच्छति व्यवहरतीति आयः-
शूलिकः । अत्र हि क्रूराचार उपमेयः, तीक्ष्णत्वादिरूपः साधारणो धर्मः, साधारण-
धर्मवाचक इवादिश्च नोपात्तः केवलमुपमानभूतमयःशूलमेवोपात्तम् । अतश्चिलोपेय-
मुपमेति चेन्न, क्रूराचारस्य निगीर्णस्वरूपस्यायःशूलतादात्म्येनारोपादत्रातिशयोक्तिः ।
अन्यथा निगीर्याध्यवसानमूलातिशयोक्तैर्निर्विषयत्वापत्तिः ।

प्रश्नः—'निरूढा लक्षणाः काश्चित्' व्याख्यायताम् ।

उत्तरम्—अभिधानवत् शक्तिवत् सामर्थ्यात् प्रसिद्धेः शब्दस्वभावाद्वा निरूढाः
अनादिप्रसिद्धाः काश्चित्तलक्षणा भवन्ति । यथा 'कर्मणि कुशलः' इत्यादौ । साम्प्रतम्
अधुना काश्चित् प्रयोजनवशात् क्रियन्ते । यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ । अत्र
शीतपावनत्वादिप्रतीत्यर्थं गङ्गादिपदस्य गङ्गातटादौ लक्षणा स्वीक्रियते । काश्चित्
लक्षणा रुढिप्रयोजनान्यतराभावात् अशक्तिः । प्रत्यायनसामर्थ्याभावात् नैव क्रियन्ते ।
यथा 'रूपो घटः' इत्यादौ । पददोषेषु नेयार्थदोष उक्तस्तत्र नेयत्वं प्रतिपादयितुं
'निरूढा लक्षणा' इत्याद्युक्तम् । निषिद्धलक्षणाया विषयो नेयः । नेयोऽर्थो यस्य
तत् पदं नेयार्थम् ।

गुणानाञ्च परार्थत्वात्—गुणानां विशेषणानां परार्थत्वात् प्रधानान्वयापेक्षि-
त्वात् असम्बन्धः परस्परमनन्वयः स्यात् समत्वात् । गुणप्रधानभावेनैव पदार्था-

नामन्वयो न तु गुणानां गुणैः सह, नापि प्रधानानां प्रधानैः सहान्वय इति तत्त्वम् ।
इत्युक्तनयेन 'यासां त्रिदशेभ' इत्यादिपद्ये यच्छब्दनिर्देशयानामर्थानां गुणत्वात्
परस्परमन्वयाभावेन यैरित्यत्र विशेष्यस्य प्रतीतिर्नास्ति । यैरिति यदर्थस्य विशेष्यतय
क्षपाचारिसम्बन्धो विवक्षितः । स च न घटते क्षपाचारिणामिति भिन्नविभक्त्यन्त-
क्षपाचारिशब्दस्य ग्रहणात् । तेनाभवन्मतयोगत्वं स्पष्टमेव । क्षपाचारिभिरिति पाठे
त्वन्वयः सुसिद्धो भवति ।

इति पराशरवंशावतंसपण्डितश्रीमदमोलकरामात्मजपण्डितश्रीब्रह्मानन्दतनुजनुषा

सुरजीगर्भसमुद्भवश्रीपण्डितदेवदत्तशास्त्रिणा निर्मितं

काव्यप्रकाशरहस्यं समाप्तम् ।

प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय,

पो० बा० नं० ८, बनारस-१

→ॐ परीक्षा-प्रश्नोत्तरी-माला ॐ←

- १ तर्कभाषा-रहस्यम् (तर्कभाषा-प्रश्नोत्तरी) 1=)
- २ रसगङ्गाधर-रहस्यम् (रसगङ्गाधर-प्रश्नोत्तरी) 111)
- ३ साहित्यदर्पणादर्शः (साहित्यदर्पण-प्रश्नोत्तरी) 111)
- ४ परमलघुकला (परमलघुमञ्जूषा प्रश्नोत्तरी) १)
- ५ परिभाषेन्दुप्रश्नपञ्जिका (परिभाषेन्दुशेखरप्रश्नोत्तरी) 11=)
- ६ लघुशब्देन्दुकला (लघुशब्देन्दुशेखर प्रश्नोत्तरी) १।)
- ७ प्रौढमनोरमा-शब्दरत्नप्रश्नोत्तरावली १-३ खण्ड १11)
- ८ स्वरवैदिकप्रश्नोत्तरी-पाणिनीयशिक्षाप्रश्नोत्तरी सहित १।)
- ९ महाभाष्यप्रकाशः (नवाह्निक-महाभाष्यप्रश्नोत्तरी) 111)
- १० मुक्तावलीतत्त्वालोकाः (का० मुक्तावली प्रश्नोत्तरी) 11)
- ११ व्युत्पत्तिप्रदर्शनं-गूढाशुद्धिप्रदर्शनसहितम् 11)
- १२ मध्यसिद्धान्तकौमुदीरहस्यम् (प्रश्नोत्तरी) २)
- १३ व्युत्पत्तिवादतरणिः (प्रश्नोत्तरी) 111=)
- १४ भूषणसारप्रकाशः (वैयाकरणभूषणप्रश्नोत्तरी) 111=)
- १५ ध्वन्यालोकरहस्यम् (प्रश्नोत्तरी) १)

काव्यप्रकाशः-नागेश्वरी टीका

परीक्षोपयोगी 'नागेश्वरी' टीका का इस नवीन संस्करण को देखते ही आप प्रसन्न हो उठेंगे। 'वाग्मनी' आदि प्राचीन अति सुविस्तृत टीकाओंके उल्लेखन में पत्रकार विद्यार्थियोंका अमूल्य समय व्यर्थ में नष्ट हो जाता था और नवीन शिक्षा-पद्धतिके अनुसार अल्प समय में काव्यप्रकाशका अध्ययन करना उनके लिये दुर्लभ हो गया था। अतः इस टीकामें वाग्मनी टीकाके दुर्लभांशों को भी भाषाकी तरह सरल शब्दोंमें अभिव्यक्त कर दिया गया है। ग्रन्थाशयको त्वरित समझकर परीक्षामें समागत प्रश्नोंके उत्तर लिखनेके लिये छात्रोपयोगी यह टीका सर्वोपरि है ६)

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस